

อาทิ ข้อมูลเกี่ยวกับ พื้นที่ดินที่ได้บุกเบิกเป็นนาขึ้นมาใหม่ พื้นที่ ๆ มีการทำนา จำนวนของประชากร ต่อพื้นที่ทำนา จำนวนของผลผลิต รวมถึงข้อมูลด้านสาธารณสุข

4. ช่วงระยะเวลาของประวัติศาสตร์ที่มีการศึกษาวิจัย พบว่างานศึกษาทางประวัติศาสตร์มักมีจุดเริ่มต้นประมาณช่วงหลังสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ.2398 - ค.ศ.1850) ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญจุดหนึ่งในทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามผู้ศึกษามีความเห็นว่าการประวัติศาสตร์ประชากรน่าจะขยายลงมาถึงประวัติศาสตร์ปัจจุบันโดยเฉพาะช่วงตั้งแต่ พ.ศ.2503 (ค.ศ.1950) ได้บ้างแล้ว เนื่องจากเป็นช่วงที่สามารถอธิบายปัจจัยเชื่อมโยงกับปัญหา ปัจจุบันได้มากกว่าช่วง พ.ศ.2398 อาทิการศึกษาสภาพแรงงานและบทบาทในขบวนการแรงงาน ในฐานะที่เป็นของใหม่ที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้นพร้อม ๆ กับยุคแห่งการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

5. ในด้านเนื้อหาของประวัติศาสตร์ประชากร ผลจากการสำรวจสามารถสรุปได้ว่า ยังมีงานที่ประวัติศาสตร์ประชากรสามารถพัฒนาขึ้นมาได้อีก ซึ่งอาจยกมาเป็นตัวอย่างได้ดังนี้:-

5.1 ลักษณะและโครงสร้างของประชากร

- อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจตะวันตกต่อการศึกษาวิจัยทางประชากรของไทย
- การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการคุมกำเนิด
- ปัญหาสาธารณสุขกับการเปลี่ยนแปลงลักษณะและโครงสร้างของประชากร
- เอดส์: ประวัติของโรคในประเทศไทย และผลกระทบต่อลักษณะและโครงสร้างประชากร

5.2 ชนชั้น

- ความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงในลักษณะทางชนชั้นของสังคมไทย
- กำเนิดและพัฒนาการของชนชั้นใหม่ แนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ไทย กำเนิดชนชั้นกลาง
- ชนชั้นกับประเด็นบริโภคนิยม

5.3 ชชาติพันธุ์

- ชชาติพันธุ์กับวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย
- ความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรม
- คนไทยอยู่ที่นี้และที่อื่น ๆ

5.4 แรงงาน

- ประวัติศาสตร์แรงงานในยุคที่เริ่มตั้งแต่การพัฒนาเศรษฐกิจตามแผนพัฒนาฉบับแรก
- ขบวนการต่อสู้ของแรงงานไทย : ยุค 14 ตุลา - 6 ตุลา
- ขบวนการแรงงานในฐานะทัพหน้าของการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย
- สภาพแรงงาน จุดกำเนิด, ปัญหา และทางออก

5.5 การย้ายถิ่น

- ปัญหาสภาพแวดล้อมของกรุงเทพ - กับการย้ายถิ่น
- คนงานไทยกับการย้ายถิ่นไปยังต่างประเทศ
- ปัญหาสุขภาพกับผู้ย้ายถิ่น : โรคโหลตาย

5.6 สตรี

- สตรียุคใหม่ : ฐานะและบทบาทที่เปลี่ยนแปลง
- การเลื่อนตำแหน่งงานกับสถานภาพในครอบครัวของผู้หญิง
- รากเหง้าของระบบหัวเดี่ยวยหลายเมีย กับความเป็นจริงของสังคมปัจจุบัน
- มองโรคเอดส์จากมุมมองของประวัติศาสตร์โสเภณี
- โสเภณีกับประเด็นเศรษฐกิจการเมือง

6. บทบาทของ 'คน' ของประวัติศาสตร์ประชากรไทย

จากการสำรวจงานวิจัยทั้งหมดผู้ศึกษาได้ข้อสังเกตว่างานประวัติศาสตร์ประชากรเท่าที่มีอยู่ยังไม่ได้เจาะลงไปที่ตัวตนของ "คน" ในประวัติศาสตร์ ดูเหมือนจะมีเฉพาะงานทางด้านมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์เท่านั้น ที่เราสามารถมองเห็นบทบาทที่เคลื่อนไหวของคนได้ ประเด็นจากงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ กับ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ อาจทำให้งานประวัติศาสตร์ประชากรมีชีวิตมากขึ้นเมื่อทั้ง 2 พุดถึงแก้วกิริยา, แก้วกลางสลิ้ม และแก้วในสถานอบอาบหนาว ใน "ผ้าขาวม้ากับผ้าชิ้นและกางเกงใน" (อดิน, นิธิ:2533) ทำอย่างไรที่จะก่อให้เกิดงานวิจัยที่มองเห็นบทบาทของ "คน" ได้ชัดเจนขึ้นในประวัติศาสตร์ประชากรไทยในอนาคต

การศึกษาพรมแดนความรู้ทางประวัติศาสตร์
ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์
ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ความนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ผูกพันอยู่กับมนุษยชาติตลอดเวลาไม่ว่ายุคสมัยใด และคำถามทางประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์กับความรู้สึคนึกคิดของสังคมเสมอ ในอดีตคำถามทางประวัติศาสตร์จะจำกัดอยู่ที่บทบาทของพระมหากษัตริย์และเน้นประวัติศาสตร์การเมืองแบบวีรบุรุษ ต่อมาขยายมาสู่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ภูมิปัญญา การขยายและปรับเปลี่ยนการเน้นพลังทางด้านอื่นๆที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในประวัติศาสตร์มิได้เกิดขึ้นในสูญญากาศ หากแต่เกิดขึ้นเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงของอารมณความรู้สึคนึกคิดของสังคม ในขณะที่ความตระหนักถึงความสำคัญของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นในสังคมสูงกว่าเดิมมากทีเดียว จึงน่าสนใจที่จะสำรวจและอธิบายว่าวิชาประวัติศาสตร์มีคำถามและคำตอบด้านนิเวศวิทยามากน้อยเพียงใดอย่างไร คำถามและคำตอบดังกล่าวมีสถานะอย่างไรในกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยหรือการศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่ผ่านมาได้มีการพิจารณาหรือใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในการอธิบายหรือช่วยในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงนั้นๆมากน้อยเพียงใด และการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาหรือสิ่งแวดล้อมอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เท่าที่ผ่านมานั้นมีแนวโน้มอย่างไรบ้าง รวมไปถึงว่ามีข้อดีข้อด้อยเพียงใดในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงนั้นๆโดยใช้แนวคิดแต่ละแนวความเข้าใจข้างต้นจะเป็นพื้นฐานให้เสนอแนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะเอื้อต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

พัฒนาการของความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

คำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ในสังคมไทย แต่ในปัจจุบัน คำทั้งสองกลายเป็นคำธรรมดาที่ได้ยินได้ฟังกันโดยทั่วไปในชีวิตประจำวัน แต่ความหมายของคำทั้งสองผันแปรไปตามบริบท ภายใต้อำนาจนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมประกอบไปด้วยชุดของความรู้ที่แตกต่างหลากหลายที่สะท้อนความหมายของคำนี้ในแต่ละช่วงเวลาหรือในแต่ละเงื่อนไขของสังคมที่แวดล้อม ในปัจจุบันท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นซึ่งทำให้ความขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์และผลประโยชน์สูงขึ้นและสลับซับซ้อนขึ้น ได้ทำให้การรับรู้และแปลความหมายของคำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมหลากหลายขึ้นเป็นเงาตามตัว จนกล่าวได้ว่าในหลายกรณีความขัดแย้งในการนิยามความหมายของคำว่านิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งทางการเมืองในสังคมไทย

ในที่นี้ขอนิยามความหมายของคำว่า “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ไว้กว้างๆเพื่อความเข้าใจร่วมกันในเบื้องต้น คือ หมายถึง การรับรู้และให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ของ “ ธรรมชาติ ” รอบตัวมนุษย์ เพื่อที่จะขยายความให้เห็นได้ชัดเจนขึ้นในภายหน้าว่าท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในหลายๆด้านที่เกิดขึ้นนั้นได้ทำให้การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” และความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์แปรเปลี่ยนไปและการแปรเปลี่ยนนั้นก่อให้เกิดผลกระทบอีกหลายๆด้านตามมา อาจกล่าวได้ว่าในสังคม

ไทย การรับรู้และให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ของ “ ธรรมชาติ ” รอบตัวมนุษย์มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างน้อยสามระยะด้วยกัน

ระยะแรก ได้แก่ การรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นลักษณะทางกายภาพ เป็นการรับรู้และให้ความหมายบนพื้นฐานของความคิดแบบประจักษ์นิยมซึ่งเกิดขึ้นราวรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาและยังคงเป็นรากฐานให้แก่การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ตีบมาจนถึงปัจจุบัน

ระยะที่สอง นับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา มีการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นว่าลักษณะทางกายภาพนั้นมีค่าในทางเศรษฐกิจในฐานะทรัพยากรธรรมชาติที่คนในสังคมไทยควรสามารถใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด การรับรู้และให้ความหมายในแนวนี้นี้ยังคงมีพลังแรงกล้าอยู่ในปัจจุบันแม้ว่าในระยะต่อมาคือระยะที่สาม จะมีความเปลี่ยนแปลงแปลงของการใช้ “ คำ ” ที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” เช่นนี้

ระยะที่สาม นับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๕ มีการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ที่มีความหลากหลายและสลับซับซ้อน กระแสความตระหนักถึงปัญหาร้ายแรงที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมได้ทำให้เกิดการปรับตัวของหลายหน่วยงานราชการที่หันมาสนใจและศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมมากขึ้นมาก จนประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๘ ซึ่งอาจจะถือได้ว่าการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” มีความแปรเปลี่ยนสูงและมีการสร้างการรับรู้ที่หลากหลายที่สุด ที่สำคัญคือการเปลี่ยนจากการเน้นลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรธรรมชาติมาสู่การเข้าใจคุณค่าที่เพิ่มทวีมากขึ้นของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

จุดเน้นของการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ที่แตกต่างกันในแต่ละระยะ ส่งผลให้เกิดการศึกษาวิจัยและสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับ “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ที่แตกต่างกันออกไป รวมไปถึงการสร้างองค์กรที่จะทำหน้าที่สถาปนาความรู้ด้านที่เกี่ยวข้องกับ “ นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ” ในส่วนที่องค์กรนั้นเกี่ยวข้องอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม ควรเน้นในที่นี้คือว่าการแบ่งออกเป็นสามระยะนี้มีได้หมายความว่า การรับรู้และให้ความหมายอันนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ใหม่ในแต่ละช่วงจะทำให้การรับรู้และการให้ความหมายแบบเดิมที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนหน้านั้นสูญสลายไปอย่างสิ้นเชิง

การรับรู้และให้ความหมายสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพ

การรับรู้และให้ความหมายแก่สิ่งแวดล้อมแบบกายภาพถือได้ว่าเป็นกระแสหลักที่ครอบคลุมการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมในสังคมไทย เป็นกระแสดความคิดที่มีความสืบเนื่องอยู่กับการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในด้านที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่จะต้องนำมาใช้ให้ได้ประโยชน์สูงสุด แม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากกระแสความสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในสังคมแต่การศึกษาแนวนี้นี้จะจำกัดตัวอย่างค่อนข้างมากอยู่ในการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ประยุกต์อันทำให้การพิจารณาปัญหาสิ่งแวดล้อมมีลักษณะที่แบ่งออกเป็นส่วนใหญ่

การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพนี้เน้นอยู่ที่การศึกษาเพื่อหาทางแก้ปัญหาสังแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการใช้ทรัพยากรที่ปลายสุดของกระบวนการการใช้ทรัพยากรนั้นๆหรือที่ขั้นตอนสุดท้ายของปัญหาสิ่ง

แวดล้อมนั้นๆ เช่น การแก้ปัญหามลพิษด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากกระบวนการผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีน้ำเสียที่จะออกมาจากโรงงานซึ่งจะทำให้แม่น้ำเน่าเสียได้นั้น จะมีการศึกษาเพื่อหาวิธีสร้างบ่อบำบัดน้ำเสียก่อนที่จะทิ้งลงสู่แม่น้ำลำคลองโดยที่ไม่ได้พิจารณาถึงกระบวนการจัดการน้ำในแม่น้ำนั้นให้เกิดความเป็นธรรมและเกิดประโยชน์แก่ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ในลุ่มน้ำนั้นอย่างยั่งยืนในทุกด้านเลย

การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพนี้มักจะสังกัดอยู่ในสถาบันการศึกษาหรือสถาบันวิจัยทางด้านวิทยาศาสตร์ประยุกต์ด้านสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ได้แก่ ด้านวิศวกรรมสิ่งแวดล้อม วิทยาการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม หรือสิ่งแวดล้อมศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ ซึ่งการศึกษาลักษณะนี้มีอยู่ในเกือบทุกมหาวิทยาลัย และในสถาบันวิจัยทั้งที่สังกัดอยู่ในมหาวิทยาลัยและสังกัดกระทรวงอื่นๆเช่น กระทรวงวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาวิจัยที่ผูกพันกับโครงการใหญ่ๆของรัฐหรือรัฐวิสาหกิจด้วย อย่างไรก็ตามการศึกษาลักษณะนี้ก็มีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจไม่น้อย

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของการศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพประการแรกได้แก่ การขยายตัวของการศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพทั้งในส่วนที่เป็นวิชาพื้นฐานสำหรับนักศึกษาในระดับอุดมศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยและสถาบันราชภัฏต่างๆซึ่งได้ขยายตัวออกอย่างกว้างขวาง และในส่วนของวิชาเฉพาะ

เอกสารประกอบการศึกษาหรือตำราเรื่องสิ่งแวดล้อมในฐานะวิชาพื้นฐานมีจำนวนมากเป็นดัชนีชี้ให้เห็นถึงความสนใจและความตระหนักในปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ได้เพิ่มทวีสูงขึ้นมากในวงวิชาการและสังคมความรู้ไทย อย่างไรก็ตามโดยมากแล้วเป็นการอธิบายสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพที่มุ่งเน้นให้ผู้อ่านมองเห็นถึงสายสัมพันธ์ที่มนุษย์ต้องพึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติ แต่ก็มักปราศจากความพยายามในการทำความเข้าใจในมิติความเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม การพึ่งพิงธรรมชาติที่กล่าวถึงจึงมีลักษณะที่สถิตยมองไม่เห็นลักษณะพลวัต แม้ว่าเอกสารหรือตำราบางเล่มจะมีการพิจารณาปัญหาทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจากมิติทางด้านสังคมหรือเศรษฐกิจอยู่บ้างก็มักจะเลือกเอาเพียงบางปัจจัยมาอธิบาย เช่น ปัญหาการเพิ่มของประชากร จึงไม่ช่วยให้มองเห็นความเชื่อมโยงที่สลับซับซ้อนระหว่างระบบเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของสังคมมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ยกเว้นหนังสือของอาจารย์นาท ดันคา วิรุฬห์ และพุทธทรัพย์ สมุทรสาคร

การศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เป็นสาขาเฉพาะนั้นก็กล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในช่วงหลังพ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นต้นมา ซึ่งนักวิชาการได้หันมาให้ความสนใจศึกษานิเวศวิทยาด้านกายภาพจากตัวอย่างจริงในสังคมไทยลึกซึ้งมากขึ้น เช่น การศึกษานิเวศวิทยาของดอยสุเทพ ของ อุ่แก้ว ประกอบไวทยกิจ นิเวศวิทยาของป่าชายเลน ภาคใต้ ของสนิท อักษรแก้ว เป็นต้น การศึกษาลักษณะนี้มักจะเป็นการศึกษานิเวศวิทยาที่เน้นธรรมชาติโดยแท้ ไม่สนใจความสัมพันธ์กับมนุษย์ในด้านต่างๆ

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพประการที่สองได้แก่ การเกิดความพยายามอย่างต่อเนื่องในการคิดค้นวิธีการทางเทคโนโลยีหรือเทคนิคที่จะทำให้การแก้ไขปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงที่สุด ซึ่งปรากฏในทุกปรากฏการณ์ที่ถูกเรียกหรือถูกนิยามว่าเป็น

ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อม ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนได้แก่การจัดการเรื่องน้ำเสียมีการศึกษาและค้นพบถึงความแตกต่างของน้ำเสียที่มาจากโรงงานอุตสาหกรรมที่แตกต่างประเภทกันและส่งผลให้เกิดการคิดค้นสร้างวิธีการกำจัดน้ำเสียที่ต่างกันไปหลายวิธี

นอกจากนี้การศึกษาเรื่องน้ำยังมีอีกหลายลักษณะ เช่น การศึกษาเพื่อสร้างความรู้ที่จะช่วยในการป้องกันปัญหามลภาวะที่จะเกิดแก่แหล่งน้ำต่างๆ เช่น การศึกษาคุณภาพน้ำในแม่น้ำแม่กลอง การศึกษาในแม่น้ำเจ้าพระยา การศึกษาสถานการณ์คุณภาพน้ำทะเลบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกและเกาะภูเก็ต หรือการศึกษาแหล่งน้ำเพื่อพิจารณาว่าจะใช้น้ำให้ได้ประสิทธิภาพสูงสุดอย่างไร ซึ่งก็ล้วนแล้วแต่พยายามศึกษาค้นคว้าหาเทคนิคหรือเทคโนโลยีมาใช้ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการใช้น้ำและการกำจัดมลภาวะในแหล่งน้ำนั่นเอง

ปัญหาทางด้านมลภาวะอันเกิดจากกากของโรงงานอุตสาหกรรมเป็นปัญหาสำคัญในภาวะที่โรงงานอุตสาหกรรมขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว จึงมีความพยายามที่จะคิดค้นหาวิธีการต่างๆที่จะทำให้อากที่ติดจากโรงงานอุตสาหกรรมไม่เป็นปัญหาคอสิ่งแวดลอม เช่น มีความพยายามก่อตั้งโรงงานเฉพาะสำหรับการกำจัดกากอุตสาหกรรมตามสถานที่ที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตกรุงเทพฯ ได้ตั้งศูนย์บริการและกำจัดกากอุตสาหกรรมที่บางขุนเทียน กรณีโรงงานกำจัดกากอุตสาหกรรมเจนโก้ที่ก่อให้เกิดข้อพิพาทระหว่างประชาชนกับรัฐและโรงงานที่จังหวัดระยองก็นับเป็นกรณีหนึ่งที่เกิดจากความพยายามคิดหาวิธีการกำจัดกากอุตสาหกรรมที่ก้าวหน้ามากขึ้นกว่าเดิม

สำหรับปัญหามลภาวะทางด้านอากาศที่เกิดขึ้นจากกระบวนการกลายเป็นเมือง มีการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่พบว่าฝุ่นละอองในเมืองใหญ่ๆ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ นั้นมีปริมาณฝุ่นสูงกว่ามาตรฐานถึง ๕ เท่า ซึ่งเป็นอันตรายต่อโรคทางเดินหายใจและโรคภูมิแพ้ การศึกษาทำนองนี้มีในมหาวิทยาลัยมหิดลและอีกหลายมหาวิทยาลัยซึ่งส่งผลทำให้เกิดความพยายามที่จะแก้ไขปัญหามลภาวะด้านอากาศในกรุงเทพฯ หลายรูปแบบ เช่น การตรวจวัดควันดำรถยนต์ หรือการศึกษาการปรับปรุงเทคโนโลยีของเครื่องยนต์มาตรฐานไอเสีย และการบำรุงรักษาเครื่องยนต์ หรือการศึกษาเพื่อสรุปภาพรวมของปัญหามลพิษทางอากาศและแนวทางที่ควรใช้ในดำเนินการแก้ไข

ความพยายามแก้ไขปรับปรุงเทคนิควิธีการเพื่อทำให้สามารถจัดการกับสิ่งแวดล้อมให้มีประสิทธิภาพมากที่สุดนั้นดูเหมือนจะเป็นภาระสำคัญของนักวิชาการด้านสิ่งแวดล้อมที่เน้นการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์กายภาพ ดังที่เห็นความพยายามค้นคิดเหล่านี้ปรากฏในรายงานผลการวิจัยที่นำเสนอในการสัมมนาหรือการรายงานความก้าวหน้าทางวิชาการของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกๆปี อย่างไรก็ตามวิสัยทัศน์ที่จะแก้ปัญหามลภาวะสิ่งแวดล้อมในอนาคตก็เห็นได้ชัดว่าเน้นอยู่ที่การแก้ไขทางกายภาพเป็นหลัก ดังปรากฏในเอกสารการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง การจัดการสภาวะแวดล้อมในทศวรรษหน้า ของ สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพประการที่สาม ได้แก่ การขยายขอบเขตความหมายของสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพออกไปกว้างขวางมากกว่าเดิมโดยขยายเข้าไปมีส่วนอยู่ในสาขาวิชาต่างๆหลายสาขาวิชาที่สอนกันในการศึกษาระดับอุดมศึกษา นับตั้งแต่ ปีพ.ศ.๒๕๑๘ เป็นต้นมา

ภายใต้ความหมายที่กว้างขวางมากขึ้นของคำว่าสิ่งแวดล้อม มีคำใหม่ๆเกิดขึ้นหลายคำที่มีความสัมพันธ์กับความหมายของสิ่งแวดล้อมในส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพ เช่น คำว่า คุณภาพชีวิต

คำว่าคุณภาพชีวิตที่ถูกใช้กันโดยทั่วไปนั้นเป็นการใช้ที่เน้นทางด้านกายภาพเป็นหลัก เช่น ชาวบ้านที่อยู่ในสลัมที่จัดวัดกันด้วยลักษณะทางด้านกายภาพไม่ว่าจะเป็นความหนาแน่นของประชากรหรือการขาดแคลนที่อยู่อาศัยก็จะถูกถือว่าเป็นคุณภาพชีวิตต่ำ คำว่า STAKEHOLDER ก็ถูกนำเข้ามาใช้เมื่อนักเศรษฐศาสตร์ที่พยายามคิดคำนวณออกมาให้ได้ว่าใครควรจะจ่ายเท่าไรอย่างไรต่อการกระทำที่ทำให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมเพื่อหาผู้รับผิดชอบและจะได้นำเงินส่วนนั้นมาเป็นทุนในการปกป้องรักษาหรือแก้ไขปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมต่อไป ซึ่งยังคงเป็นแนวคิดที่อยู่ในกรอบของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

การขยายขอบเขตความหมายของสิ่งแวดล้อมที่กว้างขวางมากขึ้นนี้นอกจากการเกิดคำใหม่ๆที่เน้นทางด้านกายภาพแล้ว ยังมีความพยายามของนักวิชาการจากศาสตร์สาขาต่างๆที่จะนำเอาประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์สาขาที่ตนศึกษามากขึ้นด้วย เช่น เกิดวิชาเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่พยายามคิดคำนวณหรือชั่งตวงวัดให้ได้ว่าคุณค่าสิ่งแวดล้อมนั้นมีราคาเท่าใด โดยยืมเทคนิควิทยาของเศรษฐศาสตร์มาใช้ วิชานิเวศวิทยาภูมิศาสตร์ก็เป็นเช่นเดียวกันคือพยายามที่จะนำเอาหลักการทางภูมิศาสตร์มาอธิบายระบบนิเวศวิทยา วิชาพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม ก็พยายามพิสูจน์ให้ได้ว่าหลักการของศาสนาพุทธนั้นสอดคล้องอยู่แล้วกับหลักการของการอนุรักษ์ธรรมชาติ เป็นต้น

ความก้าวหน้าที่น่าสนใจในการขยายมิติด้านสิ่งแวดล้อมออกไปสู่สาขาวิชาอื่นๆปรากฏในวิชาเศรษฐศาสตร์ มิ่งสรรพ ขวสะอาดพยายามจะประยุกต์ใช้หลักการทางเศรษฐศาสตร์มาวิเคราะห์ว่าปัญหามลภาวะที่เกิดขึ้นจากระบบอุตสาหกรรมไทยได้แก่การที่ยังคงใช้เครื่องจักรคุณภาพต่ำ และยังมี ความพยายามที่จะศึกษาถึงกำไรและต้นทุนของการอนุรักษ์ธรรมชาติซึ่งได้ผลสรุปที่น่าสนใจที่ว่าชุมชนชาวบ้านน่าจะมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าซึ่งข้อสรุปนี้จะแตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป นอกจากนี้ยังมีการศึกษามิติทางด้านสิ่งแวดล้อมที่กลายเป็นปัจจัยสำคัญในระบบการค้าของโลกและกลายเป็นประเด็นปัญหาใหญ่ในองค์กรการค้าของโลก ได้แก่ งานวิจัยของมิ่งสรรพ ขวสะอาด กับพิสมัย ฐิริสินสิริธิ์ เอี่ยมสกุลรัตน์ เรื่อง การค้า VS ปัญหาสิ่งแวดล้อม จากเกดถึงองค์กรการค้าโลก

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาดังกล่าวนมาแล้ว แต่รากฐานของวิธีคิด การมองปัญหา และวิธีวิทยาของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพยังคงเป็นเรื่องของทัศนคติที่เน้นความสำคัญของการเข้าสู่ปัญหาแบบวิทยาศาสตร์ที่เชื่อว่ามนุษย์สามารถควบคุมและเปลี่ยนแปลงธรรมชาติได้ ที่สำคัญรากฐานการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์นี้จะแบ่งแยกปรากฏการณ์ออกมาเป็นส่วนๆและเน้นการแก้ไขเฉพาะจุด ดังนั้นจึงไม่ได้ใส่ใจในระบบทางสังคมหรือระบบทางเศรษฐกิจ มุ่งไปในทิศทางเดียวคือการแก้ไขที่ตัวปัญหาของภาวะสิ่งแวดล้อมโดยตรงเท่านั้น

เมื่อพิจารณาสัดส่วนของการศึกษาทั้งหลายที่ถือกันว่าเป็นการศึกษาทางด้านสิ่งแวดล้อมแล้ว จะพบว่าส่วนใหญ่เป็นการศึกษาทางด้านกายภาพที่เน้นการแก้ไขปัญหาด้านด้วยเทคโนโลยีที่จุดปลายสุดของปัญหา ดังปรากฏในรวมบทความวิจัยด้านสิ่งแวดล้อมของ ศูนย์สารสนเทศสิ่งแวดล้อม สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ มีสัดส่วนเพียงเล็กน้อยที่ถูกจัดไว้ในบทที่ว่าด้วยสังคมศาสตร์สิ่งแวดล้อม

ล้อม และแม้ในบทที่ว่าด้วยสังคมศาสตร์สิ่งแวดล้อมก็เป็นการศึกษาเชิงกายภาพอีกเช่นกัน เช่น การศึกษาเรื่องการใช้พลังงานในการเดินทางของชาวกรุงเทพฯ ที่อยู่ในอาคารพักอาศัยประเภทต่างๆ และเมื่อผู้วิจัยสำรวจเอกสารการวิจัยและวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในอีกหลายมหาวิทยาลัย ก็พบว่าสัดส่วนของการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพมีมากกว่าด้านอื่นๆ

ดังนั้น การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มีลักษณะเช่นนี้จึงได้เข้าไปมีบทบาทในโครงการใหญ่ๆ ของรัฐที่มีผลกระทบต่อนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม เพราะว่าโครงการของรัฐขนาดใหญ่ที่จัดทำขึ้นไม่ได้คำนึงถึงหรือตั้งใจศึกษาถึงผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจังซึ่งอาจจะนำไปสู่การแสวงหาทางเลือกอื่นได้ หากแต่เป็นการตัดสินใจโครงการไปแล้วและจัดการประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมเพียงเพื่อที่จะทำให้ดูเหมือนว่าการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นไปได้โดยที่ไม่ถูกดำเนินหรือต่อต้านจากกระแสการอนุรักษ์ที่ตื่นตัวมากขึ้นในสังคมไทยหรือชาวบ้านทั่วไป การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพจึงตอบสนองความต้องการของรัฐเป็นอย่างดีและส่งผลให้มีการสืบทอดการรับรู้และการให้ความหมายแก่ธรรมชาติในแง่ที่เป็นทรัพยากรที่ควรนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยมีมองธรรมชาติแบบแยกส่วนและเชื่อว่ามนุษย์สามารถดัดแปลงธรรมชาติได้ตามอำเภอใจ การมองธรรมชาติเช่นนี้มีอำนาจครอบงำสังคมไทยสูงมากและยังทำให้ความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมหมดพลังในการอนุรักษ์ระบบนิเวศและธรรมชาติ เพราะอำนาจรัฐที่นำไปใช้มิได้ตระหนักถึงความสำคัญหรือมุ่งอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างแท้จริง ตรงกันข้ามรัฐไทยยังคงดำเนินนโยบายประเทศโดยเน้นการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งปัจจัยที่สำคัญที่ดึงดูดนักลงทุนจากต่างประเทศเข้ามาก็คือความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและพลังงาน ขณะเดียวกันรัฐไทยก็มุ่งเน้นการดึงดูดเอาทรัพยากรธรรมชาติทั้งปวงมาใช้เพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ซึ่งส่งผลให้เกิดกระบวนการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอย่างรวดเร็วตลอดมา

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การศึกษาสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพเป็นการศึกษากระแสหลักของสังคมไทย ประการแรก น่าจะได้แก่ การที่ความสนใจในการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นเริ่มต้นขึ้นมาในกลุ่มคนที่ศึกษามาทางด้านวิทยาศาสตร์ก่อน ซึ่งจารีตของการศึกษาทางวิทยาศาสตร์นั้นเป็นจารีตที่ค่อนข้างแบ่งแยกปัจจัยทางสังคมและทัศนคติของมนุษย์ออกจากการทดลองเชิงประจักษ์ ดังนั้นความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมจึงมีความโน้มเอียงไปทางด้านกายภาพที่แบ่ง “ วัตถุ ” ที่ศึกษาออกเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับจารีตทางวิทยาศาสตร์มักจะมอบภาระการศึกษาการวิจัยให้แก่ผู้ชำนาญการหรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะสาขา ซึ่งผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้มักไม่สนใจที่จะเรียนรู้จากคนกลุ่มอื่นหรือนักวิชาการสาขาอื่น ทำให้ไม่สามารถเชื่อมโยงความรู้และไม่สามารถทำการวิจัยแบบสหวิทยาการอย่างแท้จริง โดยเฉพาะการผสมผสานความรู้และเทคนิควิทยาระหว่างวิทยาศาสตร์กับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ประการที่สอง การที่สังคมไทยให้ความสำคัญสูงสุดแก่เทคโนโลยี การศึกษาหรือการแก้ปัญหาใดๆ หากสามารถบอกได้ว่าศึกษาประมวลผลด้วยคอมพิวเตอร์หรือแก้ปัญหาด้วยเทคโนโลยีระดับสูงแล้วก็ดูเหมือนว่าสังคมไทยจะยอมรับอย่างเต็มอกเต็มใจ กล่าวได้ว่าการแก้ปัญหาใดๆ ด้วยเทคโนโลยีระดับสูงทำให้สังคมไทยรู้สึกเหมือนว่าจะสามารถแก้ปัญหานั้นๆ ได้อย่างราบรื่นมีประสิทธิภาพ โดยไม่ได้

ตระหนักว่าเทคโนโลยีต่างๆ ล้วนแล้วแต่ไม่เป็นกลางแต่ขึ้นอยู่กับอำนาจสั่งการของนายทุนผู้ประกอบการ และการควบคุมตรวจสอบของระบบราชการและสังคมมากกว่า

ดังนั้นการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ปลายท่อจึงต้องการพลังทางสังคมและประสิทธิภาพของรัฐที่เข้มแข็งเข้ามาับบทบาทอย่างสำคัญในการกำกับให้เกิดการใช้เทคโนโลยีที่ปลายท่อนี้อย่างเต็มกำลัง มิฉะนั้นแล้ว ก็จะมีการหยุดเดินเครื่องมือเทคโนโลยีปลายท่อเนื่องจากผู้ประกอบการต้องการลดต้นทุนการผลิต โดยผลกระทบของการสูญเสียด้านสิ่งแวดล้อมให้แก่สังคมโดยตรง

กล่าวได้ว่าแม้การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพจะมีความก้าวหน้าอย่างมากและส่งผลดีต่อสังคมไทยโดยรวมมากกว่าเดิม ไม่ว่าจะเป็นด้านที่ดำเนินการควบคุม แก๊ส หรือส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่เนื่องจากการศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้เน้นการมองปัญหาและแก้ไขปัญหเป็นส่วนเสี้ยวและเป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นปัญหาเฉพาะหน้า โดยไม่ได้ใส่ใจเพียงพอแก่ปัจจัยด้านอื่นๆ ดังได้กล่าวไว้ข้างต้น การศึกษาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพนี้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาประวัติศาสตร์น้อยมากทีเดียว เพราะนักศึกษาประวัติศาสตร์ไม่สามารถนำเอาผลการศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นเฉพาะถิ่นและมีขอบเขตเวลาสั้นๆ ไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ได้มากนัก ดังจะกล่าวต่อไป

การรับรู้ในเวทวิทยาและสิ่งแวดล้อมแนวใหม่

เป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เน้นว่ามนุษย์กับธรรมชาตินั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกออกจากกันไม่ได้ มนุษย์ไม่ควรที่จะรุกรานและทำลายธรรมชาติ มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างกลมกลืนมากกว่าที่จะพยายามเอาชนะธรรมชาติ เป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างลึกซึ้ง และความเปลี่ยนแปลงที่ลึกซึ้งนี้เองที่นำไปสู่การศึกษาและสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ มากมาย แม้การรับรู้เช่นนี้จะยังคงเป็นกระแสรองในสังคมไทย แต่ก็มีพลังมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งในแง่ของการอธิบายธรรมชาติและในแง่ของสำนึกร่วมกันของสังคม

ความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาตินี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงแค่ทัศนคติหรือเปลี่ยนการรับรู้ที่เป็นส่วนเสี้ยว หากแต่เป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับของโลกทัศน์ ซึ่งหมายความว่ามนุษย์ได้เริ่มอธิบายสถานะและความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์ ชีวิตของสรรพสิ่ง สังคม และโลกในลักษณะใหม่ ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจอันใดที่จะเห็นการก่อตัวขึ้นมาขององค์ความรู้ใหม่ๆ ที่เป็นผลมาจากโลกทัศน์ใหม่นี้ จะเห็นได้จากการใช้คำว่าการศึกษาแบบ “องค์รวม” ในหลายสาขาวิชาและคำว่า “องค์รวม” เริ่มกลายเป็นคำที่ใช้กันแพร่หลายทั่วไปมากขึ้น

มีเงื่อนไขปัจจัยอย่างน้อย ๓ ประการที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงระดับโลกทัศน์ขึ้น

เงื่อนไขประการแรก คือ ประสบการณ์จริงของสังคม ที่ได้พบเห็นรับรู้เรื่องราวความหายนะของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษหลังนี้ สังคมได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับมลพิษรูปแบบต่างๆ เป็นระยะตลอดมาไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำ แหล่งน้ำ หรือทะเลเน่าเสีย มลภาวะทางอากาศ มลภาวะทางเสียง ป่าไม้ถูกทำลาย ฯลฯ ประสบการณ์จริงเหล่านี้เป็นรากฐานที่สำคัญที่ทำให้เกิด

การแปรเปลี่ยนการรับรู้ขึ้นในกลุ่มคนหลายกลุ่มในสังคม ระยะแรกๆมีการรับรู้ถึงความหายนะเกิดขึ้นจากน้ำมือของนาฮุน พอค้า หรือนักอุตสาหกรรมที่ไร้คุณธรรม ซึ่งจากจุดนี้ก็จะเป็กระแสเรียกร้องให้รัฐปราบปรามคนเหล่านี้อย่างเด็ดขาด ดังที่จะเห็นทั่วไปในหน้าหนังสือพิมพ์ แต่ระยะหลังๆนี้การอธิบายความหายนะของธรรมชาติได้ถูกโยงเข้ากับตัวนโยบายของรัฐที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม ขณะเดียวกันประสบการณ์ตรงของชาวบ้านที่ต้องประสบกับปัญหาการทำลายสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติในพื้นที่ของตนจากโครงการของรัฐ เช่น กรณีชาวบ้านที่ตำบลน้ำแพร่ อำเภอลำดอง จังหวัดเชียงใหม่ ที่กังวลว่าตนจะได้รับมลพิษประสมมลภาวะจากโครงการก่อสร้างโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากขยะ ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์

แต่อย่างไรก็ตามไม่ใช่เพียงแค่การรับรู้ความหายนะของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเพียงอย่างเดียวจะทำให้คนในสังคมสามารถเปลี่ยนระบบคิดได้เพราะการรับรู้ความหายนะของสิ่งแวดล้อมอาจจะทำให้คนอีกจำนวนไม่น้อยมองเห็นได้เพียงแค่ทางแก้ไขปัญหาค้นด้านกายภาพเท่านั้น ยังต้องมีเงื่อนไขอื่นประกอบ

เงื่อนไขประการที่สอง คือ การเกิดและการขยายตัวขององค์กรและนักพัฒนาเอกชน ในที่นี้เห็นด้วยกับข้อเสนอของนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวถึงว่ความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมโดยอธิบายว่าเป็นผลมาจากกลุ่มองค์กรและนักพัฒนาเอกชน (NGOs) หากแต่ต้องการการอธิบายเพิ่มเติมว่าองค์กรและนักพัฒนาเอกชนนั้นได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมอย่างไร เพราะในความเป็นจริงความเปลี่ยนแปลงและความเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเพราะบทบาทนักพัฒนาเอกชนเท่านั้น หากแต่ขึ้นอยู่กับกระบวนการทางสังคมที่เป็นเงื่อนไขของการเกิดขึ้นและการขยายตัวขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนเป็นอย่างมาก

การทำงานขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนมีความหมายทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ การทำให้เกิดพื้นที่ทางสังคม (SOCIAL SPACE) แบบใหม่ขึ้นมาในสังคมเดิม พื้นที่ทางสังคมของสังคมไทยเป็นพื้นที่ที่มีแต่ปฏิบัติการของรัฐหรือระบบราชการเป็นด้านหลัก ในเวลาต่อมาภาคธุรกิจเอกชนก้าวเข้ามามีบทบาทในพื้นที่ทางสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะในฐานะของผู้นิยามความหมายทั้งแก่บุคคล กลุ่มทางสังคม สิ่งแวดล้อมทางสังคม และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยต่างๆข้างต้น ส่วนประชาชนไม่ได้รับการยอมรับให้มีสถานะเท่าเทียมภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชน และย่อมไม่สามารถมีปฏิบัติการทางสังคมของตนเองอย่างเท่าเทียมกับภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชนในพื้นที่ทางสังคมได้ แต่บทบาทขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนในช่วงยี่สิบปีเศษที่ผ่านมาได้ทำให้ประชาชนมีสถานะเป็นฝ่ายปฏิบัติการทางสังคมที่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนมีผลกระทบต่องานและบทบาทของรัฐและธุรกิจเอกชนที่ต้องปรับตัวเพื่อให้ดำรงอยู่ในพื้นที่ทางสังคมอย่างมีความหมาย เช่น ต้องดูกลิ่นเอากาณิยามความหมายหรือบางส่วนของโลกทัศน์ของชาวบ้านเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิธีคิดของรัฐหรือเอกชน เป็นต้น ขณะเดียวกันการนิยามความหมายหรือมุมมองในเรื่องต่างๆของชาวบ้านก็มีอิทธิพลทางความคิดต่อสังคมโดยส่วนรวมสูงขึ้น

กระบวนการที่องค์กรและนักพัฒนาเอกชนสามารถเสริมสร้างสถานภาพและบทบาทของชาวบ้านจนชาวบ้านสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการปฏิบัติการต่างๆหรือทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทางสังคมให้แก่ชาวบ้านได้นั้น เกิดขึ้นเนื่องจากการทำงานพัฒนาขององค์กรพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนในช่วงปลายของทศวรรษ ๒๕๒๐ จนถึงปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปจากการทำงานพัฒนาในช่วงก่อนหน้านี้ที่เป็นการทำงานพัฒนาเชิงแก้ไขปัญหาความยากจนของชาวบ้านโดยตรง เช่น การจัดตั้งธนาคารควาย ธนาคารข้าว หรือจัดการระดมทุนเพื่อนำไปสู่การผลิตเกษตรกรรมสมัยใหม่ เปลี่ยนมาสู่การทำงานที่เน้นการค้นหาและเสริมสร้างศักยภาพของระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมชุมชน (นักพัฒนาเอกชนกลุ่มนี้ถูกเรียกว่านักวิชาการสายวัฒนธรรมชุมชน) การหวนกลับมาเน้นที่ชุมชนชาวบ้านนี้เอง ได้นำไปสู่กิจกรรมที่สำคัญอย่างมากกล่าวคือ การเริ่มต้นมองทุกอย่างจากมุมมองที่ใหม่คล้ายๆกับการกลับหัวกลับหางจากสิ่งที่เคยเชื่อว่าจริงเคยเชื่อว่าถูก นั่นก็คือ เมื่อกลับมาเน้นที่ชุมชนหรือเน้นที่ชาวบ้านก็นำมาซึ่งการคิดค้นและให้ความสำคัญแก่การพัฒนาทุกๆด้านของชุมชนเพราะทุกๆด้านสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน กล่าวได้ว่าในช่วงนี้เอง ได้เกิดความพยายามที่จะค้นหาแบบแผนภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อนำมาเป็นแบบอย่างความรู้เพื่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้น การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้านก็ได้เริ่มต้นขึ้นอย่างเข้มข้นและปราชญ์ชาวบ้านที่ถูกค้นพบก็จะกลายมาเป็นแบบอย่างที่จะต้องศึกษาเพื่อดำเนินรอยตาม

การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้านมีความหมายที่สำคัญอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรกเป็นการนำเอาวิถีคิดของชาวบ้าน ซึ่งมองสรรพสิ่งโดยเฉพาะธรรมชาติอย่างมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับมนุษย์อันเป็นรากฐานทางปัญญาของสังคมเกษตรกรรมของชาวบ้านขึ้นมาเป็นต้นแบบของการเข้าใจโลกเข้าใจชีวิต กลายมาเป็นโลกทัศน์ใหม่ในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อการพิจารณาสิ่งแวดล้อมอื่นๆที่จะเกิดขึ้นต่อมา

ด้านที่สอง การค้นพบปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน มีความหมายในด้านการรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านอีกด้วย และที่สำคัญคือ การรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านนี้ได้ทำให้ชาวบ้านเกิดความภาคภูมิใจในความรู้ของเขามากขึ้น จากเดิมที่รัฐเท่านั้นเป็นผู้ผูกขาดความรู้ และเห็นว่าความรู้ของชาวบ้านในเรื่องต่างๆเป็นเรื่องงมงายและเร่ร่ำล่าสมัย ความสนใจของคนภายนอกต่อความรู้ของชาวบ้านนี้เองได้ทำให้ชาวบ้านภาคภูมิใจและสามารถที่จะยืนหยัดในการนำเสนอความรู้ของชาวบ้านให้แก่สาธารณะชนอย่างถึงที่สุดด้วย ได้ทำให้หน่วยราชการหลายหน่วยได้เริ่มมีการยอมรับความรู้ของชาวบ้านมากขึ้น โดยเฉพาะหน่วยที่ทำงานด้านวิชาการสิ่งแวดล้อม เช่น กรณีการร่วมมือกันจากหน่วยราชการหลายหน่วยกับชาวบ้านโครงการบวชป่าชุมชน ๕๐ ล้านต้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ ๕๐ พรรษา หรือโครงการปลูกป่าพัฒนาชุมชน มูลนิธิวันพฤกษ์เฉลิมพระเกียรติ ร.๕ ซึ่งมีการร่วมมือกันจากรัฐและเอกชนเป็น “ เบญจภาคี ” รวมไปถึงความกล้าหาญของชาวบ้านที่จะลุกขึ้นมาคัดค้านโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ

กระบวนการทำงานขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนที่เข้าไปรื้อฟื้นความรู้ของชาวบ้านซึ่งเบื้องลึกหรือรากฐานของความรู้ชาวบ้านก็คือโลกทัศน์ชุดที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างสมดุลดังกล่าวนี้นี้ เมื่อประกอบกับกระแสคัดค้านไม่เห็นด้วยกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ก่อปัญหาเรื่องการทำลายสิ่งแวดล้อมเข้มข้นมากขึ้น จึงมีส่วนอย่างมากที่ทำให้โลกทัศน์ชุดนี้ได้แพร่

หลายออกไปอย่างกว้างขวาง ส่งผลให้มูลนิธิเอกชนที่เห็นโลกทัศน์ชุดนี้ได้รับการก่อตั้งและขยายบทบาทออกสู่ชนชั้นกลางมากขึ้นตามไปด้วย เช่น มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ มูลนิธิสืบ นาคะเสถียร เป็นต้น

พร้อมกันนั้น องค์การและนักพัฒนาเอกชนสามารถแสวงหาพันธมิตรจากนักวิชาการตามมหาวิทยาลัยต่างๆ ได้ไม่น้อยทีเดียว นักวิชาการด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะสาขามานุษยวิทยาได้เข้ามามีส่วนร่วมทำให้วิถีคิดหรือความคิดของชาวบ้านด้านต่างๆ นั้นแพร่หลายและเป็นระบบมากขึ้น เช่น อาจารย์ฉลาดชาช รมิตานนท์ พยายามสรุปความคิดชาวบ้านเรื่องป่ามาเป็นคำว่าป่าของสังคมและเปลี่ยนมาสู่คำว่าป่าชุมชน อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้ศึกษาเรื่องเกี่ยวกับความหมายของป่าที่สัมพันธ์กับศีลธรรมของชาวบ้าน อาจารย์ อุไรวรรณ ตันกิมหยง ศึกษาระบบชลประทานของชาวบ้านหรืออาจารย์จากสาขาอื่นๆ เช่น อาจารย์นิธิ ฤทธิพรพันธ์ ได้ศึกษาระบบนิเวศของป่าชุมชนภาคใต้ทั้งป่าพรุและป่าชายเลน อาจารย์สมพันธ์ เตชะอธิก ศึกษาป่าชุมชนในภาคอีสาน อาจารย์ ดร ประกอบ วิโรจน ภู ได้ศึกษาความเหมาะสมของการจัดการแหล่งน้ำ เป็นต้น

ความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์นี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสามรูปแบบ รูปแบบแรก ได้แก่ การศึกษาเรื่อง “สิทธิ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ รูปแบบที่สอง ความเปลี่ยนแปลงและการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่ รูปแบบที่สาม การจัดการนโยบายสาธารณะ

การศึกษาเรื่อง “สิทธิ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ

การศึกษาที่เน้นที่ “สิทธิ” และการจัดการ “ธรรมชาติ” เกิดขึ้นหลังจากที่ได้มีการศึกษาและการรับรู้ใหม่ๆ ประกอบกัน ที่สำคัญ ได้แก่ การรับรู้ที่ว่าจัดการทรัพยากรของรัฐนั้นไร้ประสิทธิภาพก่อให้เกิดความหายนะแก่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และ การศึกษาการดำรงชีวิตของชาวบ้านได้ทำให้เกิดความเข้าใจใหม่ว่าการดำรงชีวิตของชาวบ้านนั้นมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง และความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติตั้งอยู่บนพื้นฐานความเคารพธรรมชาติซึ่งนำมาสู่การสร้าง “กฎระเบียบ” หรือศีลธรรมของชุมชนที่มีพลังในการกำกับพฤติกรรมของคนในชุมชนให้ดำเนินความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างสมดุลเป็นเวลายาวนานสืบมาจนถึงปัจจุบัน จนกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมของชาวบ้าน ก็คือ วัฒนธรรมที่คนอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างกลมกลืนและสมดุลนั่นเอง

การศึกษาคำดำรงชีวิตของชาวบ้านจนค้นพบลักษณะของวัฒนธรรมชาวบ้านดังกล่าวข้างต้นเริ่มต้นโดยกลุ่มนักพัฒนาเอกชนที่เรียกกันว่านักพัฒนาสายวัฒนธรรมชุมชน ภายหลังจากที่ความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาของนักพัฒนาเอกชนสายวัฒนธรรมชุมชนได้ก่อรูปอย่างชัดเจนแล้ว ได้มีนักพัฒนาเอกชนในภูมิภาคต่างๆ ได้เข้าไปศึกษาวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่ที่ตัวเองทำงานอยู่อย่างเข้มข้น ทางภาคเหนือที่เด่นชัด ได้แก่ การศึกษาระบบเหมืองฝายของชาวบ้านโดยชัชวาลย์ ทองดีเลิศ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าระบบเหมืองฝายของชาวบ้านนั้นถูกสร้างขึ้นมาจากภูมิปัญญาที่เน้นความยุติธรรม การมีส่วนร่วม และการรักษาธรรมชาติ การศึกษาหัวหมวดวัดของสวิง ตันอุ๊ด ซึ่งแสดงให้เห็นเข้าใจได้ว่าระบบหัวหมวดวัดที่เป็นรากฐานการจัดตั้ง

ทางสังคมชาวบ้านภาคเหนือมีระบบศีลธรรมที่เคารพธรรมชาติเป็นหลักอยู่ การศึกษาเรื่องผีปอบที่ภาคอีสานของขงยุทธ ศรีนุชกร ก็ชี้ให้เห็นชัดว่าการเคารพศาลผีปอบของชาวบ้านภาคอีสานเป็นเนื้อหาของการดำรงชีวิตที่สร้างระบบศีลธรรมของการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ การศึกษาเรื่องชาวประมงเล็กที่ภาคใต้ของบรรจง นะเส แสดงให้เห็นว่าชาวประมงเล็กที่ภาคใต้ดำรงอยู่ท่ามกลางวัฒนธรรมที่เคารพและอยู่ร่วมกับธรรมชาติ หรือ การศึกษาของสมาคมหยาดฝนเรื่อง การดำเนินงานป่าชายเลนชุมชน กรณีศึกษาป่าชายเลนชุมชนบ้านทุ่งทอง อำเภอสิเกา จังหวัดตรัง ก็ได้ผลสรุปทำนองเดียวกัน เป็นต้น

กล่าวได้ว่าประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่กระแสการศึกษาของนักพัฒนาเอกชนสายวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งมากขึ้น นักพัฒนาเอกชนได้ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติไว้ในเกือบทุกด้านของการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับ “ดิน น้ำ ป่า ” และได้แลกเปลี่ยนมุมมองและผลการศึกษาระหว่างกลุ่มระหว่างภูมิภาคอย่างสม่ำเสมอเรื่อยมา และการแลกเปลี่ยนข้อมูลแนวคิดและตัวอย่างการศึกษาก็ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรด้วย ดังเช่น หนังสือรวบบทความของเอนก นาเศบุตรเรื่อง คนกับ ดิน น้ำ ป่า : จุดเปลี่ยนแห่งความคิด เตือนใจ คีเทศน์ ได้สรุปประสบการณ์ของตนที่ทำงานร่วมกับชาวไทยภูเขาในบทความเรื่อง การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางชีวภาพในมุมมองของผู้ปฏิบัติงานในพื้นที่ และยังปรากฏการนำเสนอบทความเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนจำนวนมากในวารสารที่จัดทำขึ้นโดยนักพัฒนาเอกชนในแต่ละภาค ภาคเหนือจัดทำวารสาร “สารล้านนา ” ภาคอีสานจัดทำวารสาร “ ดอกคิ้วป่า ” ภาคใต้จัดทำวารสาร “ แลใต้ ”

ในช่วงแรกผลการศึกษาวรรณกรรมชาวบ้านของนักพัฒนาเอกชนอาจจะดูไม่มีความหมายหรือความสำคัญมากนักต่อการศึกษานักวิชาการ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่านักพัฒนาเอกชนเสนอความคิดของตนผ่านสื่อที่แพร่หลายในวงที่จำกัดไม่ค่อยกว้างขวางมากนัก แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อนักวิชาการสังคมศาสตร์พยายามอธิบายความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยที่มีลักษณะเฉพาะโดยการศึกษาจากข้อมูลเกี่ยวกับสังคมไทยและปรับทฤษฎีให้สอดคล้องกับข้อมูล นักวิชาการเหล่านี้จึงเริ่มสนใจผลงานเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนของนักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการจำนวนหนึ่งจะลงมือศึกษาวรรณกรรมชุมชนด้วยตัวเอง

ต้นทศวรรษ ๒๕๒๐ นักวิชาการต่างประเทศได้เริ่มให้ความสนใจระบบการผลิตทางการเกษตรของชนเผ่าบนที่สูง โดยชี้ให้เห็นว่าการทำการเกษตรของชนเผ่าบนที่สูงมีความสัมพันธ์อยู่กับการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินด้วยการสร้างระบบไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นรากฐานของการเกษตรกรรมบนที่สูง และยังได้ชี้ให้เห็นอีกว่ากฎหมายที่ขยายออกไปครอบคลุมพื้นที่ป่าบนที่สูงนั้นเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบเกษตรกรรมบนที่สูง การศึกษาเรื่องนี้อาจจะถือได้ว่าเป็นการบุกเบิกความรู้ที่ว่าการทำการทำมาหากินของชนเผ่าบนที่สูงนั้นไม่ได้เป็นการทำลายธรรมชาติ ซึ่งในเวลาต่อมาก็มีการศึกษาทำนองนี้ออกมาอีกจำนวนไม่น้อย

ในระยะหลังๆ นักวิชาการก็ได้ขยายการศึกษาเกี่ยวกับการรักษาสิ่งแวดล้อมของชาวบ้านโดยมองผ่านทางด้านวัฒนธรรมและความเชื่อมากขึ้นด้วย เช่น วิบุตย์ จารัสพันธ์และคณะ อานันท์ กาญจนพันธ์ และฉลาดชาย รมิตานนท์ วิทยานิพนธ์ที่ทำในช่วงหลังๆ ก็ได้พัฒนารอบกรอบอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการดำรงชีวิตของชาวบ้านหรือชนเผ่ากับธรรมชาติด้วยมิติของระบบคิดทางวัฒนธรรม คุณค่าความเคารพ และศีลธรรม ซึ่งถือได้ว่าเป็นการศึกษาที่ก้าวหน้าในขณะนี้ เช่น วิทยานิพนธ์ของปิ่นแก้ว

เหลืองร่วมศรี วิทยานิพนธ์ของกฤษฎา ที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงศักยภาพของชุมชนที่สามารถดำรงรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้ได้เป็นอย่างดีโดยกระบวนการจัดการกับระบบนิเวศของชาวบ้านนั้นมีเนื้อของระบบคุณค่าและความเชื่อฝังตัวอยู่

ในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาโครงการใหญ่ๆของรัฐได้ผุดขึ้นมากมาย จึงทำให้เกิดการศึกษาที่สำคัญขึ้นอย่างหนึ่งคือการศึกษาต่อเกี่ยวกับการรับรู้ของสังคมว่าความหมายของทรัพยากรธรรมชาติ นั้นไม่ได้เกิดจากชาวบ้านแต่เกิดจากการใช้อำนาจรัฐหรือนโยบายของรัฐ เป็นสำคัญได้แก่งานของ Phillip Hirsch

นอกจากนี้มีการศึกษาเปรียบเทียบโนทัศน์เกี่ยวกับการจำแนกพื้นที่ดินและพื้นที่ป่าของชนเผ่า กับความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่ทำไว้อย่างเป็นระบบน่าสนใจมาก ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์สัญญา จันทน์ ได้อธิบายถึงประวัติศาสตร์การสั่งสมความรู้ของชนเผ่าและความคิดทางด้านวิทยาศาสตร์ และได้เปรียบเทียบความแตกต่างของการจำแนกแยะแยะทั้งสองระบบความคิดรวมถึงการอธิบายถึงภูมิปัญญาเบื้องหลังการจำแนกแยะแยะนั้นอันได้แก่ระบบความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยา ในตอนท้ายได้ชี้ให้เห็นความขัดแย้งอันเกิดจากความแตกต่างของทั้งสองระบบคิดและลงท้ายบทความด้วยการอธิบายถึงความพยายามปรับตัวของชาวบ้านชนเผ่า การศึกษานี้ทำให้มองเห็นทั้งในส่วนรายละเอียดของการจำแนกแยะแยะที่ดินและที่ป่าของทั้งสองฝ่ายและยังทำให้เข้าใจได้ชัดเจนมากขึ้นถึงรากเหง้าของความขัดแย้งระหว่างรัฐระบบราชการกับชาวบ้านบนที่สูง

ความเปลี่ยนแปลงและการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์อันนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางความคิดหลายประการดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ความรู้ใหม่ๆ ที่ครั้งหนึ่งเคยถูกแนวความคิดแบบแบ่งส่วนแบบวิทยาศาสตร์กดทับไว้ ก็ได้มีโอกาสดำเนินการยอมรับและได้มีการศึกษาเพิ่มเติมมากขึ้นๆ

ความรู้ใหม่อย่างแรกที่สอดคล้องไปกับการเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์ที่หันมาศึกษาและเน้นความสัมพันธ์ที่สมดุลและกลมกลืนระหว่างชาวบ้านกับธรรมชาติ ได้แก่ การศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนั้น การศึกษาวัฒนธรรมชาวบ้านที่ผ่านมาก็ทำให้นักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการพบว่ากระบวนการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายที่รัฐส่งเสริมชาวบ้านอย่างหนักในช่วงก่อนหน้านี้นี้ได้ทำให้พันธุ์พืชหลายพันธุ์หายสาบสูญไป หันมาให้ความสนใจในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพมากขึ้นพร้อมกันนั้นในช่วงนี้เอง ประเทศมหาอำนาจทางเศรษฐกิจพยายามจะบีบประเทศไทยให้เซ็นอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งอนุสัญญานี้จะทำให้ประเทศมหาอำนาจสามารถเข้ามายึดครองภูมิปัญญาของไทยได้โดยง่าย จึงทำให้กระแสความใส่ใจที่จะดูแลความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทยมีพลังแรงมากขึ้น

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มต้นประมาณทศวรรษ ๒๕๓๐ ประเด็นสำคัญในการศึกษาในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพมีอยู่สองประเด็น ประเด็นแรกได้แก่การนำเสนองานค้นพบ

พันธุ์พืชหรือสัตว์ที่ไม่เคยพบมาก่อน ในประเด็นที่สอง ได้แก่การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพที่มีความสัมพันธ์อยู่กับสังคม

การค้นหพันธุ์พืชไม่ใช่เพียงแค่การเสาะแสวงหาพันธุ์มาปลูกเพื่อสืบทอดต่อเท่านั้น หากแต่การเสาะแสวงหาจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อเข้าใจได้ว่าพันธุ์พืชพันธุ์นั้นมีความหมายทางสังคมกับชุมชนที่เคยอยู่ร่วมกันอย่างไร อาจารย์ฉลาดชาย รมิดานนท์ ได้ย้าความรู้ในเรื่องนี้ไว้ในหนังสือเรื่อง วัฒนธรรมกับความหลากหลาย ซึ่งได้แบ่งคุณค่าของความหลากหลายไว้สามด้าน ได้แก่ การเกษตร การแพทย์ และอุตสาหกรรม-หัตถกรรม และได้เน้นว่าการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพจะต้องทำคู่ไปกับความหลากหลายทางภูมิปัญญาหรือความหลากหลายทางวัฒนธรรม

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพที่ความสัมพันธ์กับสังคมนั้นมีอยู่หลายด้าน การศึกษาที่ดีได้ว่าเป็นการปูพื้นฐานในการทำความเข้าใจในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพได้อย่างเป็นระบบดีเยี่ยม ได้แก่ การศึกษาสถานภาพความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย โดย อาจารย์. วิสุทธิ ใบไม้ ซึ่งได้อธิบายถึงคุณค่าของความหลากหลายและความสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ และสรุปรวมความเคลื่อนไหวของการศึกษาทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่ผ่านมา รวมทั้งยังได้ชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาไทยในด้านความหลากหลายทางชีวภาพทำให้เห็นถึงความสำคัญของปราชญ์ชาวบ้านที่มีบทบาทสำคัญในการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ และได้พยายามรวบรวมรายชื่อหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพไว้ในภาคผนวกด้วย ที่สำคัญและน่าสนใจ คือ การประมวลภาพรวมว่าหากจะสร้างนักวิชาการด้านความหลากหลายทางชีวภาพ ควรจะจัดทำหลักสูตรการศึกษาอย่างไร และในสถานการณ์ปัจจุบันที่มีการรุกเข้ามาครอบครองสิทธิบัตรการใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชต่างๆ โดยประเทศมหาอำนาจนั้น ประเทศไทยควรจะมีหน่วยงานจัดการกับปัญหานี้อย่างไร

หนังสือแปลโดยอาจารย์ ยศ สันตสมบัติ และวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ : มติทางสังคมและนิเวศ มีบทความเกี่ยวกับประเทศไทยหนึ่งบท ได้แก่ เรื่อง ชาวนาผู้อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ : ประสบการณ์จากประเทศไทย โดย LARRY LOHMANN ซึ่งชี้ให้เห็นว่าความหลากหลายทางชีวภาพนั้นถูกทำลายโดยรัฐและนโยบายของรัฐ แต่ชาวนาด่างหากที่เป็นผู้ถูกขึ้นมาก่อต้านโครงการใหญ่ๆทั้งหลายและชาวนาเองนั้นแหละที่เป็นผู้อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพไว้

การศึกษาที่ดูเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับนิเวศศาสตร์ ได้แก่ งานของเจริญ คัมภีรภาพ เรื่อง ทรัพยากรชีวภาพกับสังคมไทย สังคมไทยมีศักยภาพสูงมากทางด้านเศรษฐกิจในตลาดการค้าโลก และยังมีวิเคราะห์จากแง่มุมต่างๆอย่างสลับซับซ้อนว่าสังคมไทยควรจะพิจารณาการเข้าร่วมลงนามในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพหรือไม่

การศึกษาเรื่องนโยบายเกี่ยวกับทรัพยากรพันธุกรรมในประเทศไทย โดย วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เป็นการศึกษาที่เน้นให้เข้าใจถึงความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพและการพังทลายของความหลากหลายนั้นอันเกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐ และรวบรวมข้อมูลว่าหน่วยงานของรัฐหน่วยใดบ้างที่ทำหน้าที่อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและท้ายสุดชี้ให้เห็นว่าไม่สมควรแก้ไขกฎหมายสิทธิบัตรเพื่อประโยชน์ของบรรษัทข้ามชาติ

ความกังวลและความสนใจในเรื่องกฎหมายระหว่างชาติที่จะมีผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพยังส่งผลให้เกิดการสัมมนาในเรื่องนี้หลายครั้ง

การศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพในระยะหลังๆเปลี่ยนมาสู่การศึกษากาสนามเพื่อหาข้อมูลเชิงประจักษ์มาเสริมองค์ความรู้ทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่กำลังได้รับความสนใจมากขึ้น ที่สำคัญ ได้แก่ รายงานผลการศึกษความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศในเขตป่าชุมชนภาคเหนือ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศในเขตป่าชุมชนภาคเหนือตอนบน เป็นโครงการร่วมมือกันระหว่างหน่วยราชการ องค์กรและนักพัฒนาเอกชน และชาวบ้าน รายงานการศึกษาฉบับนี้ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านที่อยู่ในเขตป่ากับป่าโดยชาวบ้านสามารถรักษาป่าไว้ได้เป็นอย่างดี และนอกจากดูแลรักษาป่าชุมชนแล้ว ชาวบ้านเองยังคงเก็บรักษาความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณต่างๆไว้ได้อย่างมากมาย และสามารถที่จะถ่ายทอดแก่นรุ่นต่อๆมาได้เป็นอย่างดี รายงานฉบับนี้ยังแสดงให้เห็นองค์ความรู้ของชุมชนในการรักษาป่า และยังได้แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรด้วย ซึ่งชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความหลากหลายทางชีวภาพนั้นไม่ได้ดำรงอยู่อย่างอิสระโดยตัวของมันเองเท่านั้น หากแต่สัมพันธ์อยู่กับการเลือกสรรของบรรพชนที่มีชีวิตอยู่ร่วมกับป่ามาเป็นเวลานาน

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับสังคมยังได้ก่อให้เกิดการรื้อฟื้นการแพทย์แผนไทยขึ้นมา เพราะเมื่อเกิดความสนใจเข้าไปศึกษความหลากหลายทางชีวภาพก็ย่อมที่จะต้องสืบค้นจากชาวบ้านและชาวบ้านก็ได้สืบทอดประเพณีการดูแลรักษาโรคภัยไข้เจ็บตัวเองมานั่นนาน จึงทำให้เกิดความสนใจที่จะหยิบเอาความรู้ด้านการดูแลรักษาตัวเองของชาวบ้านมาอธิบายให้สังคมได้รับรู้ รวมไปถึงว่าการศึกษาค้นพบว่ามีพันธุ์พืชมากมายที่ชาวบ้านถือเป็นยารักษาโรคได้นั้นมีคุณภาพดีมาก จึงยังทำให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาและใช้ยาสมุนไพรหรือยาพื้นบ้านมากขึ้นตามไปด้วย การศึกษาความรู้ของชาวบ้านในเรื่องการดูแลรักษาตนเองมีทั้งที่ศึกษาอย่างเป็นระบบรวมๆ เช่น การศึกษาของนายแพทย์โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ เรื่อง การแพทย์สมัยใหม่กับโลกสุขภาพของชาวบ้าน ซึ่งศึกษาองค์รวมของระบบความเชื่อและภูมิปัญญาชาวบ้านในการดูแลตนเองทั้งความเชื่อ อาหาร และยาสมุนไพร หรือความพยายามอย่างสูงของแพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ ผู้อำนวยการสถาบันแพทย์แผนไทยซึ่งสามารถพัฒนาการศึกษาองค์ความรู้พื้นบ้านของไทยไปได้อย่างกว้างขวาง โดยได้จัดทำโครงการพัฒนายาไทยครบวงจรและตั้งเครือข่ายสายงานแพทย์แผนไทยส่วนภูมิภาคได้ถึง ๑๑ ศูนย์กระจายไปทั้งสี่ภาคแล้ว ยังได้เริ่มการศึกษาวิจัยระบบการจัดการและส่งเสริมผักพื้นบ้านครบวงจร เพราะมองเห็นถึงความสำคัญของผักพื้นบ้านที่ชาวบ้านทั่วไปบริโภคว่านอกจากมีคุณค่าทางด้านอาหารแล้วยังมีคุณสมบัติเป็นยาสามัญในการบำบัดโรคพื้นฐานอีกด้วย นอกจากนี้ มหาวิทยาลัยมหิดลได้จัดตั้งคณะกรรมการโครงการพัฒนาการใช้สมุนไพรและยาไทยทางคลินิก ซึ่งมีโครงการวิจัยเรื่องการใช้สมุนไพรและยาไทยสำเร็จแล้วประมาณ ๒๖ โครงการ

องค์ความรู้ทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่ก่อกำเนิดขึ้นมานี้มีความหมายและมีความสำคัญต่อสังคมไทยอย่างมากและลึกซึ้ง เพราะเสมือนเป็นการเปลี่ยนพื้นที่ของความรู้จากที่ครั้งหนึ่งเคยหยิบยืมมาจากต่างประเทศหันมาสู่ความรู้ที่มาจากเนื้อดินของสังคมไทยเอง

ความเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนระดับกระบวนทรรศน์เลยทีเดียว ดังที่ได้เริ่มเห็นผลถึงการสร้างความความรู้ใหม่ๆที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนทรรศน์ใหม่ เพราะกระบวนทรรศน์นี้จะเป็นฐานวิธีคิดในการสร้างความรู้ใหม่ในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับคุณภาพชีวิตของคนไทย เช่น การแพทย์แผนไทย อันอาจจะทำให้สังคมไทยมีโอกาสในการลดการพึ่งพิงยาเคมีจากต่างประเทศ การสร้างองค์ความรู้ใหม่บนกระบวนทรรศน์ที่ให้ความสำคัญแก่ความหลากหลายทางชีวภาพที่มีปฏิสัมพันธ์กับพัฒนาการของสังคมมนุษย์ซึ่งได้พัฒนาขึ้นมาได้นี้ จะกลายเป็นเนื้อหาที่อุดมสมบูรณ์สำหรับการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ๆที่อาจจะถึงระดับของการนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในสาขาวิชาต่างๆที่ไทยรับมาจากต่างประเทศซึ่งกำลังหมดพลังในการอธิบายปรากฏการณ์ในชีวิตประจำวันไปเรื่อยๆก็เป็นได้

ความรู้ใหม่อย่างที่สองที่เกิดขึ้นพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงระดับโลกทัศน์และความคิดชุดอื่นๆดังกล่าวมาแล้ว ได้แก่ การเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

การศึกษาเชิงปฏิบัติการณ์ของ “ เกษตรกรรมแบบชาวบ้าน ” นั้นเกิดขึ้นพร้อมๆกับการที่องค์กรและนักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการได้ค้นพบถึงผลเสียของการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการค้นพบภูมิปัญญาชาวบ้านดังกล่าวมาแล้ว ได้ทำให้เกิดความพยายามหันเหการทำการเกษตรมาสู่รูปแบบเดิมที่ชาวบ้านกระทำกันอยู่หรือเคยกระทำกันมาก่อนหน้าการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ความรู้ของปราชญ์ชาวบ้านหลายท่านได้ถูกนำมาเป็นบทเรียนให้แก่ชาวบ้านทั่วไปเช่น ผู้ใหญ่บุญลือ เข้มเฉลิม มหาอยู่ สุนทรชัย คำเคื่อง ภาณี ปะหล่น หมัดหลี่ เป็นต้น

การสำรวจหนังสือหรือเอกสารเกี่ยว “ การเกษตรแบบชาวบ้าน”พบว่าหลักการใหญ่ของการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้อยู่ที่การทำความเข้าใจผลเสียของการทำการเกษตรแผนใหม่ที่ต้องใช้พื้นที่ ใช้สารเคมี ใช้เครื่องมือเครื่องจักรหรือการว่าจ้างแรงงาน และต้องพึ่งพิงตลาดอย่างสุดตัว บนฐานของการผลิตเพื่อขาย จากนั้นจึงหันมาสู่การทำความเข้าใจการเกษตรแบบเดิมของชาวบ้านซึ่งเป็นการผลิตที่ใช้พื้นที่น้อย ไม่ใช้สารเคมี ใช้แรงงานในครอบครัวของผู้ทำการเกษตรเป็นหลัก และสามารถที่จะเป็นอิสระจากตลาดได้มากขึ้นๆหรือหากสัมพันธ์กับตลาดก็เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เสียเปรียบเพราะนอกจากต้นทุนจะต่ำแล้ว ยังมีอำนาจต่อรองและมีทางเลือกมากกว่าเพราะไม่ได้พึ่งพิงพืชชนิดเดียว ขณะเดียวกันก็มักมีการรวมกลุ่มกันของชาวบ้านที่หันมาทำเกษตรแบบเดิมเพื่อจะร่วมมือกันขายผลผลิต ถือได้ว่าหลักการนี้เป็นรากฐานที่สำคัญของภูมิปัญญาการทำเกษตรกรรมดั้งเดิมของชาวนาไทย และหลักการนี้จำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนวิธีคิดวิถีความรู้สักให้ได้ก่อนว่าความสุขไม่ได้อยู่ที่การบริโภคตามแบบสังคมบริโภค เพราะการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้จะมีรายได้เป็นเม็ดเงินน้อยกว่าการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย หากแต่รายจ่ายก็จะลดลงมหาศาลเช่นเดียวกัน ที่สำคัญคือมีความมั่นคงในการดำรงชีวิตอยู่มากกว่ามากเพราะสามารถพึ่งพิงหรือมีชีวิตอยู่บนพืชผักผลไม้ที่ตนปลูกเอง และยังสามารถฟื้นฟูสำนึกชุมชนขึ้นใหม่เพื่อช่วยเหลือกันและร่วมมือกันในด้านต่างๆอีกด้วย

การทำการเกษตรแบบนี้จำเป็นที่จะต้องเข้าใจในความหลากหลายและการพึ่งพิงซึ่งกันและกันของพืชและสัตว์ต่างๆ เช่น วัฏจักรของตัวห้ำ ตัวเบียน กับแมลงมุมที่สามารถสร้างสมดุลระหว่างกันเองในไร่นาโดยที่ไม่ได้ก่อให้เกิดความเสียหายต่อผลผลิต บทเรียนของความเข้าใจในความสัมพันธ์กันอย่างสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติและระหว่างสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติไม่ใช่เพียงแต่หวังให้ผลผลิตทางการ

เกษตรของคนเพิ่มขึ้นเท่านั้น หากแต่หมายรวมไปถึงการตกต่ำโลกทัศน์ของการอยู่ร่วมกันอย่างสมดุล และกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งในธรรมชาติด้วย

ผลกระทบที่เกิดจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขายมาสู่การทำการเกษตรแบบชาวบ้านนี้ นอกจากจะมีผลต่อชาวบ้าน เช่น ชาวบ้านที่ทำการผลิตสามารถลดความเสี่ยงด้านสุขภาพที่เกิดจากการใช้สารเคมีและลดภาระหนี้สินที่เคยมีในช่วงของการผลิตเพื่อขายแล้ว ผลกระทบทางสังคมต่อคนในวงกว้างก็มีอยู่ไม่น้อย ที่มีผลให้เห็นชัดเจน ได้แก่ การที่ชนชั้นกลางในเมืองตระหนักถึงพิษภัยของพืชผักที่มีรูปปลั๊กซ์สวยงามอันเกิดจากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง พากันหันมาบริโภคผลผลิตที่ไม่ได้ใช้สารเคมี นอกจากนั้น ความสนใจร่วมกันในปัญหาการเกษตรและการหันมาสนใจการเกษตรแบบชาวบ้านนี้ได้ทำให้เกิดการรวมตัวกันขององค์กรและนักพัฒนาเอกชนกับชาวบ้านเป็นเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกที่สามารถสร้างปฏิบัติการทางสังคมที่กว้างขวางมากขึ้นในช่วงหลังๆนี้ รวมไปถึงพยายามที่จะสื่อสารกันทั้งภายในเครือข่ายและสื่อสารกับสังคมในรูปของวารสารชื่อว่า จดหมายข่าวเกษตรทางเลือก เสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรกรรมทางเลือกทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นประวัติของเกษตรกรผู้ประสบผลสำเร็จในการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน เทคนิควิธีการปลูกพืชแบบไม่ใช้สารเคมี รายงานการประชุมการสัมมนาเรื่องเกษตรทางเลือกที่จัดขึ้นตามต่างๆ รวมไปถึงจนถึงสรุปและวิเคราะห์ข่าวทั่วโลกที่เกี่ยวข้องกับการทำเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

การศึกษาเชิงปฏิบัติการของ “ เกษตรกรรมแบบชาวบ้าน ” จะมีอยู่ในสองลักษณะ คือ การศึกษาตัวอย่างของเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จในการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน เป็นการศึกษาทั้งในด้านความคิด ปรัชญา และเทคนิควิธีการทำการเกษตรแบบชาวบ้าน

การศึกษาอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่ การศึกษาที่เน้นให้เห็นถึงพัฒนาการของการทำการเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน และเน้นว่าการทำการเกษตรแบบชาวบ้านนั้นมีคุณค่าและมีความหมายทั้งต่อสังคมไทยและต่อตัวเกษตรกรเองอย่างไร รวมไปถึงมีความพยายามจะเสนอให้รัฐช่วยในการส่งเสริมเกษตรกรรมแบบชาวบ้าน

นอกจากนี้ท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางวิชาการว่านโยบายการพัฒนาของรัฐนั้นก่อให้เกิดผลเสียต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมและมีการสร้างการรับรู้แบบใหม่ที่เน้นวัฒนธรรมชาวบ้านซึ่งช่วยรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้ได้เป็นอย่างดี ได้มีการศึกษาข้อพิพาททางความคิดนี้ไว้ ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์ยศ ตันตสมบัติ เรื่อง นิเวศวิถุติและพุทธหัตถิเชิงกระบวนการทัศน์ในสังคมไทย

ความรู้ใหม่อย่างี่สามที่เกิดขึ้นในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๓๐ ได้แก่ การเกิดแนวพินิจใหม่ทางด้านวิชาการที่ศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

แนวพินิจใหม่ทางวิชาการที่ศึกษาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะนำมาพิจารณาในที่นี้จะแบ่งออกเป็นสามแนวได้แก่ นิเวศเศรษฐศาสตร์ นิเวศการเมือง นิเวศวิทยานบนพื้นฐานระบบนิเวศของสังคมไทย

อาจารย์สุชาวัลย์ เสดียรไทย ได้ศึกษาทบทวนและประเมินวรรณกรรมที่ใช้แนวพินิจใหม่ทางด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ (Ecological Economic Approach) โดยเริ่มต้นที่การวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างเศรษฐศาสตร์นิเวศกับเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติว่าในขณะที่เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อม

ล้อมและทรัพยากรธรรมชาติจะเน้นเฉพาะการประยุกต์เครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์มาใช้ แต่เศรษฐศาสตร์
นิเวศจะมีการนำเอาแนวคิดด้านนิเวศและแนวคิดเชิงสถาบันมาใช้ในการวิเคราะห์ด้วย และขยายความว่า
การศึกษาผ่านสถาบันนั้นจะถือว่าสถาบัน (ในความหมายกว้างอันหมายรวมได้ถึงกฎเกณฑ์ของสังคมได้
ทั้งหมด) เป็นผู้จัดการจำแนกทุนและจำหน่ายทุนออกมาเป็นรูปสิทธิรูปแบบต่างๆ (ซึ่งเศรษฐศาสตร์นิเวศ
จะถือว่า) สิทธินั้นมีหลายรูปแบบมีลักษณะเป็นเส้นแถบของความแตกต่าง (spectrum) ตั้งแต่ความไม่มี
สิทธิ (open access) สิทธิส่วนรวม (communal property) สิทธิของรัฐ (state property) และการมีสิทธิสูง
สุดในรูปของสิทธิส่วนบุคคล (private property) เศรษฐศาสตร์นิเวศจะพยายามศึกษาว่าโดยรูปแบบของ
การครอบครองสิทธิประเภทใดที่จะทำให้เกิดการบริหารจัดการทรัพยากรให้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด
และมีเป้าหมายอยู่ที่ความยั่งยืนของทรัพยากรด้วย บนฐานของเส้นแถบความแตกต่างของสิทธินี้ จะ
ใช้ทฤษฎีที่สามารถศึกษาได้ว่าเมื่อเลื่อนการบริหารจัดการทรัพยากรไปตามเส้นแถบของความแตกต่างนี้
ณ จุดใดที่จะเกิดประสิทธิภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรได้มีประสิทธิภาพที่สุด

แนวคิดนิเวศเศรษฐศาสตร์อีกแนวหนึ่งจะเน้นอยู่ที่ “ ปรัชญาและวิธีคิด ” มากกว่าการสร้างตัว
หุ่นหรือแบบจำลองในการศึกษาหรือเกณฑ์การประเมินคุณค่า อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ เสนอการ
ศึกษาด้วยการผสมผสานสามแนวคิดทฤษฎี คือ นิเวศเศรษฐศาสตร์ ปรัชญาสิ่งแวดล้อม และนิเวศวิทยา
การเมือง เข้าด้วยกันเพื่อที่จะแสวงหาหนทางในการสร้างกระบวนทัศน์ใหม่เพื่อมาอธิบายปัญหาวิกฤติ
ทางด้านสิ่งแวดล้อม

อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์เห็นว่าการศึกษานิเวศเศรษฐศาสตร์ที่ถูกต้องนั้นจะต้องเริ่มจากการ
คิดกันใหม่ และไม่สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับระบบนิเวศเพียงอย่างเดียว หากแต่
ต้องตั้งคำถามเชิงปรัชญาด้วยว่าอะไรคือจุดมุ่งหมายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เป้าหมายสุดท้ายของการ
พัฒนาคืออะไร ทำไมเราต้องพูดถึงสิทธิของธรรมชาติ และพืชพรรณ สัตว์ป่า เป็นต้น

จนถึงปัจจุบันนี้ นิเวศเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทยยังไม่สามารถเสนอรูปธรรมของการปฏิบัติได้
แต่ก็ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนในสังคมไทยได้เริ่มคิดเกี่ยวกับปัญหาสิ่งแวดล้อมอย่างสลับซับซ้อน
มากขึ้นกว่าจากเดิมที่เคยถูกครอบงำด้วยความคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมที่สนใจเฉพาะทางด้านกายภาพ

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นความพยายามของนักวิชาการที่จะทำความเข้าใจกระบวนการการตัดสินใจ
ทางการเมืองที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม อาจารย์ชูศักดิ์ วิทยากัด ได้ทบทวน
วรรณกรรมเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมือง โดยได้นิยามการเมืองอย่างกว้างไว้ซึ่งก็ทำให้สามารถรวบรวมเอา
งานวิจัยหรือการศึกษาที่สัมพันธ์กับการเรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติที่กล่าว
ไว้แล้วข้างต้นนั้นมาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษานิเวศวิทยาการเมืองได้ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าใน
เรื่องการเรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในการมีส่วนร่วมดูแลและจัดการทรัพยากรนี้สามารถที่จะจัดเข้าไปอยู่
ได้ทั้งในการศึกษานิเวศวัฒนธรรม นิเวศเศรษฐศาสตร์ และนิเวศวิทยาการเมือง

แต่สิ่งที่น่าสนใจและน่าจะถือได้ว่ามีความสำคัญมากกว่าการทบทวนวรรณกรรมของนักวิชาการ
คนอื่น คือ อาจารย์ชูศักดิ์ได้เสนอแนวคิดที่ให้รวมเอาการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมเข้ากับกระบวนการ
เคลื่อนไหวทางสังคมไว้ในเรื่องการศึกษานิเวศวิทยาการเมือง เช่น การกล่าวถึงการต่อสู้ในรูปแบบของวิถี
ชีวิตประจำวัน (everyday form resistance) ทำให้อำนาจรัฐนั้นสั่นสะเทือนไม่น้อยทีเดียว การสร้างองค์กร

ของชาวนาที่เกิดขึ้นมาเพราะแรงผลักดันจากการร่วมกันต่อสู้ในเรื่องการรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม การผลิตอาหารของชาวนาที่บ้านที่ขยับขยายเอาวัฒนธรรมเดิมมาผสมผสานกับเทคโนโลยีใหม่ๆเพื่อต่อสู้กับ รัฐในกรณีการแย่งชิงทรัพยากร เป็นต้นว่า การบวชป่าและการใช้แผนที่

การศึกษานิเวศวิทยาการเมืองอีกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจ ได้แก่ การศึกษานิเวศวิทยาการเมืองของการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ กรณีศึกษาเขื่อนแก่งเสือเต้น ของไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ ให้เห็นว่าการเมืองเรื่องเขื่อนนั้นมียุทธศาสตร์มากมายหลายกลุ่มเข้ามามีส่วนร่วมด้วยโดยเฉพาะในระดับท้องถิ่น ปัญหาในนิเวศวิทยาเรื่องเขื่อนคือหรือเขื่อนแล้วก็กลายเป็นส่วนที่สัมพันธ์กับการเมืองท้องถิ่นอย่างแยกจากกันไม่ได้

การศึกษาเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมืองอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจมากแม้ว่าผู้เขียนจะไม่ได้ระบุว่าตนเองใช้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองก็ตาม ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธ์ เรื่อง THE POLITICS OF ENVIRONMENT IN NORTHERN THAILAND : ETHNICITY AND HIGHLAND DEVELOPMENT ซึ่งให้เห็นความขัดแย้งกันระหว่างการดำรงชีวิตบนที่สูงของชนเผ่ากับการที่รัฐได้ขยายตัวไปครอบงำสิทธิดั้งเดิมของชาวนา และภายใต้กระบวนการความขัดแย้งนี้เอง ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมกลายเป็นเรื่องทางการเมืองที่ทั้งฝ่ายชนเผ่าบนที่สูงและรัฐใช้ประโยชน์ กล่าวคือรัฐได้ความชอบธรรมในการอ้างเอาเรื่องสิ่งแวดล้อมในการไล่ชาวนาที่เป็นชนเผ่าออกจากป่า ขณะที่ชาวนาที่เป็นชนเผ่าเองก็อ้างสิทธิชุมชนเหนือป่าและพยายามแสดงให้เห็นว่าชาวนารักษามาไว้เป็นอย่างดี ซึ่งในความขัดแย้งนี้อาจารย์อานันท์ก็ได้ชี้ว่ารัฐมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อชาวนาที่เป็นชนเผ่ามานานแล้ว นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาที่ทำให้ความขัดแย้งระหว่างชนเผ่ากับรัฐมีความสลับซับซ้อนและยากที่จะยุติได้

การเกิดแนวคิดใหม่ทางด้านวิชาการนี้ยังไม่มีพลังเพียงพอในการมีอิทธิพลต่อการศึกษานิเวศวิทยาในฐานะที่เป็นสาขาเฉพาะของตนเองได้ แม้ว่าโดยหลักการแล้วควรจะเป็นสาขาใหม่แยกต่างหากจากสาขาเศรษฐศาสตร์หรือรัฐศาสตร์ เพราะเป็นการศึกษาแบบองค์รวมไม่สามารถเริ่มต้นด้วยการเข้าไปอิงอยู่กับสาขาวิชาแบบเดิมที่มีการแบ่งสาขาวิชาแบบแคบๆ อย่างไรก็ตามแนวคิดใหม่นี้ น่าจะมีพลังมากขึ้นในการอธิบายความสลับซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศวิทยากับสังคมมนุษย์

นิเวศวิทยานพื้นฐานระบบนิเวศของสังคมไทย

เป็นการสังสมความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมของไทยเองแล้วยกระดับมาสู่การเสนอเป็น “ ทางเลือก ” ใหม่ กรณีที่เด่นชัด ได้แก่ การเสนอ “ ทางเลือก ” ในการแก้ไขพื้นที่ที่มีปัญหาน้ำท่วม ฤดูน้ำหลากและน้ำแห้งในฤดูแล้งซึ่งรัฐและระบบราชการคิดได้เพียงวิธีเดียวคือการสร้างเขื่อน โดยเสนอการปรับปรุงและฟื้นฟู “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” ซึ่งเป็นรากฐานที่เป็นจริงของระบบนิเวศของพื้นที่ประเทศไทยให้สามารถที่จะรองรับน้ำจำนวนมากในฤดูน้ำหลากและซึมน้ำออกไปหล่อเลี้ยงพื้นที่รอบๆในฤดูแล้งได้เป็นอย่างดี

การนำเสนอความคิด “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” ในการแก้ไขปัญหาน้ำท่วมและน้ำแล้งแทนการสร้างเขื่อนจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากปราศจากการรับรู้ข้อเท็จจริงของผลกระทบที่มีต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจากการสร้างเขื่อนในที่อื่นๆทั่วโลก แต่ที่สำคัญมากกว่าการรับรู้ข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในที่อื่น ก็คือ การศึกษาและทำ

ความเข้าใจถึงหน้าที่ของส่วนที่เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในระบบนิเวศของสังคมไทย จนทำให้มองเห็น “ทางเลือก” ที่วางอยู่บนพื้นฐานของระบบนิเวศของไทยเองอันเป็นวิธีที่เน้นการปรับปรุงและฟื้นฟูระบบนิเวศที่เสื่อมโทรมให้กลับคืนดีและสามารถทำหน้าที่ตามระบบเดิมโดยไม่ได้ทำลายระบบนิเวศนั้นๆลงไปยังอย่างสิ้นเชิง

อาจารย์ประกอบ วิโรจนฤฎ์ ได้แสดงความคิดในเรื่อง “ ทางเลือกที่ดีกว่าการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น ” ด้วยการเสนอให้พัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กและการขุดลอกลำน้ำในลุ่มน้ำยมเพื่อให้สามารถรับน้ำได้อย่างที่เคยเป็นมาในอดีตเพราะปัจจุบันลำน้ำตื้นเขินและแหล่งน้ำต่างๆที่เคยมีและเคยเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำกลับเสียหายไปแล้ว ทางเลือกนี้ก็จะแก้ปัญหาน้ำท่วมและน้ำหลากในลุ่มน้ำยมได้ดีกว่าการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นเป็นอันมากและการลงทุนก็ต่ำกว่ามาก การเสนอเช่นนี้ได้ย่อมเกิดจากความเข้าใจระบบนิเวศของพื้นที่นั้นเป็นอย่างดีนั่นเอง

นอกจากความคิดเรื่อง “ พื้นที่ชุ่มน้ำ ” แล้วการสั่งสมความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาที่ทำให้เข้าใจหน้าที่ของแต่ละส่วนในระบบนิเวศวิทยาที่ล้วนแล้วแต่ทำหน้าที่เกื้อกูลกันและสามารถพัฒนาให้ดีขึ้นได้โดยไม่ทำให้เกิดการทำลายระบบนิเวศอย่างรู้เท่าไม่ถึง ยังเกิดขึ้นในกรณีอื่นๆอีก เช่น การศึกษาเพื่อเข้าใจหน้าที่ของป่าชายเลนทางด้านนิเวศวิทยาจนทำให้เกิดการคัดค้านการเลี้ยงกุ้งเชิงพาณิชย์ที่ทำลายป่าชายเลนไปเกือบสิ้นเชิง หรือ ความพยายามจะศึกษาเพื่อทำความเข้าใจป่าพรุทางภาคใต้ของไทยว่าทำหน้าที่อะไรในระบบนิเวศเพื่อที่จะทำให้ไม่เกิดการทำลายระบบนิเวศของพื้นที่ป่าพรุไป

นอกจากแนวโน้มใหม่ทั้งสามประการข้างต้นยังมีความเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด ของสังคมในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งถือได้ว่ามีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อเทียบกับช่วงเวลาก่อนหน้านี้

เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไปว่าปริมาณของการสื่อสารทางสังคมในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมนั้นทวีมากขึ้นในช่วงทศวรรษหลังนี้ ไม่ว่าจะเป็นในรูปของบทความตามหน้าหนังสือพิมพ์ รายการสารคดีทางโทรทัศน์ รายการวิทยุ รวมไปถึงการใช้หรือเพิ่มประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมไปในการโฆษณา ซึ่งชี้ให้เห็นเบื้องต้นว่าเกิดความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมในเรื่องสิ่งแวดล้อม แม้ว่าการสื่อสารบางอย่าง เช่น การโฆษณา อาจจะมีนักวิชาการบางท่านเห็นว่าการนำประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมมาใช้เป็นเพียงเกมส์เพื่อสร้างภาพพจน์ของบริษัทเท่านั้น เช่น การศึกษาของ ปิยรัตน์ อ่อนละออง เรื่อง สิ่งแวดล้อม เกมส์การแข่งขันในการสร้างภาพพจน์สถาบัน แต่หากคิดในมุมกลับก็หมายความว่าสังคมได้ให้ความสำคัญแก่สิ่งแวดล้อมมากจนสามารถผลักดันให้บริษัททั้งหลายต้องเข้ามาเล่นในเกมส์ของสังคมด้วย

วิธีการศึกษาที่จะทำให้เข้าใจถึงการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในระยะที่ผ่านมานี้มีอยู่สองรูปแบบ คือ การศึกษาเชิงปริมาณ และการศึกษาเชิงคุณภาพ

การศึกษาเชิงปริมาณโดยมากแล้วกระจุกตัวในกลุ่มวิทยานิพนธ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมศึกษา ซึ่งมีผู้ทำการศึกษาวิเคราะห์วิทยานิพนธ์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาเหล่านี้แล้ว พบว่ามากกว่าครึ่งเป็นการศึกษาทัศนคติหรือเจตคติของกลุ่มคนในเรื่องสิ่งแวดล้อม คือ คิดเป็นร้อยละ ๖๑.๗๔ (จำนวน ๕๒ เรื่องจาก ๑๔๕ เรื่อง) ซึ่งวิธีการศึกษาเพื่อเข้าใจทัศนคติหรือเจตคติของคนด้านสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์เหล่านี้

ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาโดยใช้แบบสอบถาม คำตอบโดยรวมพบว่ากลุ่มตัวอย่างที่เลือกมานั้นมีความเข้าใจ มีการรับรู้ และมีความตระหนักเกี่ยวกับปัญหาอยู่ในเกณฑ์บวก การศึกษาด้านทัศนคติหรือเจตนาคติที่มีจำนวนมากมายังกล่าวนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าในสังคมมีความสนใจที่อยากจะรู้ว่าคนในสังคมนั้นมีความคิดความรู้สึกต่อเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างไร ด้วย

ส่วนการศึกษาเชิงคุณภาพมักจะเป็นการศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หรือทรัพยากรธรรมชาติรวมทั้งบทบาทของสื่อมวลชนในการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

ประเด็นการศึกษาเรื่องบทบาทสื่อต่อสิ่งแวดล้อมนี้มีความสำคัญเพราะว่าการเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมนั้นเพิ่มทวีมากขึ้นในสื่อประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ นิตยสาร หรือโทรทัศน์ ซึ่งทำให้จำเป็นต้องอธิบายการเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมผ่านสื่อว่ามีความหมายทางด้านสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร โดยทั่วไปแล้วการศึกษาบทบาทของสื่อที่เสนอข่าวสารสิ่งแวดล้อมมักจะพิจารณาเห็นว่าเป็นบทบาทที่ดีและเหมาะสมที่สื่อจะเป็นตัวกลางในการเผยแพร่ความรู้สู่ประชาชนในวงกว้างมากขึ้น แต่ในประเด็นข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมที่เป็นกรณีความขัดแย้งระหว่างโครงการใหญ่ๆของรัฐกับชาวบ้าน เช่น โครงการสร้างเขื่อน มักจะมีข้อถกเถียงกันว่าสื่อควรมีบทบาทอย่างไร เช่นควรพยายามวางตัวอย่างเป็นกลาง คือ เสนอข้อมูลข่าวสารทั้งสองด้านหรือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง หรือสื่อควรเป็นตัวกลางที่ทำให้เกิดการพบปะพูดคุยกันระหว่างฝ่ายต่างๆที่มีความเห็นขัดแย้งกัน หรือสื่อควรเสนอข่าวตามที่สื่อได้วินิจฉัยแล้วว่าเป็นเรื่องที่มีประโยชน์ซึ่งโดยมากแล้วได้แก่การเสนอข่าวสารด้านที่เน้นถึงประโยชน์ของประชาชนมากกว่า

บทความในหนังสือพิมพ์รายวันหลายฉบับ เช่น มติชน ผู้จัดการ หรือกรุงเทพธุรกิจ ก็จะมีนักเขียนประจำที่คอยชี้แนะให้สังคมได้คิดหรือได้ใคร่ครวญเกี่ยวกับเรื่องสิ่งแวดล้อมอยู่เสมอ ที่สำคัญ คือ บทความของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ นอกจากจะอธิบายความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนและเชื่อมโยงกว้างขวางระหว่าง “ชีวิต” ต่างๆในระบบนิเวศหนึ่งๆแล้ว อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ยังชี้ให้เห็นอยู่เสมอว่าโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ โดยเฉพาะนโยบายของรัฐและการขยายตัวของธุรกิจเอกชน ตลอดจนการเปลี่ยนวิถีการผลิตของชาวบ้านมีผลกระทบอย่างลึกซึ้งรุนแรงต่อสมดุลของระบบนิเวศและต่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์ และยังทำให้ความขัดแย้งอันเกิดจากแนวความคิดในการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันและการแข่งขันทรัพยากรระหว่างฝ่ายต่างๆขยายตัวและมีการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหาเพิ่มขึ้นด้วยการแก้ปัญหาเหล่านี้ก็ต้องอาศัยความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับความสลับซับซ้อนของปัญหาและต้องมีความเป็นกลางไม่เข้าข้างฝ่ายที่ได้เปรียบอยู่แล้ว และสังคมก็ต้องมีความรู้ มีข้อมูลข่าวสารและมีอำนาจเพียงพอที่จะควบคุมและตรวจสอบนโยบายและโครงการต่างๆที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันปัจเจกชนก็ต้องเปลี่ยนทัศนคติและวิถีชีวิตจึงจะสามารถอนุรักษ์และฟื้นฟูธรรมชาติสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้นได้ และในประเด็นที่เกี่ยวกับสิทธิในการใช้ทรัพยากร อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ก็ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนที่ควรจะได้รับสิทธิในทรัพยากรคืนจากการยึดไปของรัฐ อาจารย์รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ซึ่งเคยเป็นผู้เขียนบทความประจำอยู่ที่หนังสือพิมพ์ผู้จัดการก็มีบทบาทไม่น้อยในการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในบทความของท่าน ความนิยมในบทความที่เขียนโดยนักวิชาการนี้น่าจะเป็นดัชนีหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความตระหนักในปัญหาสิ่งแวดล้อมของสังคมที่มีมากขึ้นด้วย

หนึ่งรายงานการวิจัยที่รวบรวมสารสนเทศเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของ ผศ.ดร. อนุชาติ พวงสำลีและคณะ สามารถรวบรวมสารสนเทศด้านสิ่งแวดล้อมได้ถึง ๘๖๑๒ รายการ และพบว่าสารสนเทศด้านสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวกับการพัฒนานั้นมีสูงมาก คิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ ๘๑.๗ ที่เดียว ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าประเด็นผลกระทบจากการพัฒนาต่อสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นเรื่องที่คนในสังคมไทยมีความสนใจเกี่ยวข้องมากที่สุด

เมื่อพิจารณาจากปริมาณการสื่อสารทางสังคมจะพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงที่มีนัยยะที่สำคัญ เพราะความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และความเปลี่ยนแปลงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมเกี่ยวกับเรื่องสิ่งแวดล้อมนี้ ได้กลายมาเป็นเสมือน “ จริยธรรม ” ใหม่ทางสังคมอันมีผลไปสู่การกำหนดนโยบายสาธารณะและการเน้นสิทธิของประชาชนในการตรวจสอบนโยบายสาธารณะของรัฐเพื่อมิให้ส่งผลเสียหายต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม “ จริยธรรม ” ใหม่นี้ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

การจัดการนโยบายสาธารณะ

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่หันมาสู่การศึกษาเรื่องการจัดการนโยบายสาธารณะนั้นเกิดขึ้นพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงของการศึกษานิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมสองรูปแบบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือ การศึกษาเรื่อง “ สิทธิ ” ของชาวบ้านในการดูแลและจัดการธรรมชาติ และการเกิดขึ้นขององค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมของประเทศไทย

การศึกษานโยบายสาธารณะอันนำไปสู่การเสนอกรอบความคิดในการจัดการทรัพยากรใหม่จะเริ่มต้นด้วยการศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อนโยบายสาธารณะของรัฐที่เกี่ยวข้องกับปัญหาเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ที่เด่นชัดและอาจจะถือว่าก้าวหน้ามากที่สุดได้แก่ การศึกษาเชิงวิพากษ์นโยบายป่าไม้ของกรมป่าไม้พร้อมกับเสนอกรอบการจัดการป่าไม้รูปแบบใหม่ขึ้นมา ได้แก่ ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน การศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อแนวความคิดในการร่างนโยบายสาธารณะเรื่องน้ำ การศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อนโยบายเรื่องสิทธิทางปัญญาด้านสิทธิบัตรยา การวิพากษ์ต่อแนวนโยบายของคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ เป็นต้น

การที่สังคมได้ตระหนักถึงปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมร่วมกันและพยายามผลักดันให้เกิดการแก้ไขในระดับรากฐาน ทำให้เกิดการเติมประเด็นสำคัญ คือ การให้ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการนโยบายสาธารณะซึ่งเป็นการเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจของประเทศ ความเปลี่ยนแปลงนี้ได้นำไปสู่การยกร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่เปิดให้ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” เข้ามามีส่วนในการจัดการทรัพยากรและนโยบายสาธารณะในหลายมาตรา

แม้ว่าหลักการในรัฐธรรมนูญอาจจะยังไม่ได้รับการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดจากรัฐบาลและระบบราชการ แต่ปรากฏการณ์การบัญญัติเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “ ชุมชน ” “ ประชาชน ” กับสิทธิในการดูแล รักษา และคุ้มครองสิ่งแวดล้อมไว้ในรัฐธรรมนูญเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นนิมิตหมายที่ดีสำหรับสังคมไทยที่รัฐและระบบราชการเพียงฝ่ายเดียวแก้ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ ได้น้อยมาก ที่สำคัญ

การบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญนั้นไม่ได้เกิดขึ้นเพราะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญท่านใดท่านหนึ่งอยากให้มีการตราประเด็นนี้ แต่เป็นการบัญญัติขึ้นมาจากพื้นฐานของการรับรู้ในวิชาชีพและสิ่งแวดล้อมใหม่ที่ขยายตัวออกไปสู่สังคมอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งมากในระยะหลายปีที่ผ่านมา หากปราศจากความเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาของสังคมในด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นฐานรองรับ อำนาจของ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” ในเรื่องสำคัญเช่นนี้ย่อมไม่มีที่ทางอยู่ในรัฐธรรมนูญอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ได้เปิดให้ “ ชุมชน ” และ “ ประชาชน ” เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ทั้งๆที่เป็นเรื่องสำคัญ และน่าจะต้องมีการศึกษาเพื่อเข้าใจกระบวนการนี้อย่างรอบด้านและลึกซึ้งต่อไปทั้งความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ สังคม และภูมิปัญญา เพราะความเข้าใจที่แจ่มชัดในเรื่องนี้มีความสำคัญเพราะจะทำให้สังคมได้เรียนรู้อย่างดีถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริบททางสังคม-การเมืองกับการจัดการสิ่งแวดล้อมทั้งในปัจจุบันและอนาคต

อนึ่งนอกจากการเคลื่อนไหวที่มุ่งให้ชุมชนและประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้นในการจัดการนโยบายสาธารณะด้านสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังมีความเคลื่อนไหวที่เน้นการเปลี่ยนโลกทัศน์และจริยธรรมของคนทั่วไปเพื่อจะมีวิถีชีวิตที่เกื้อกูลสิ่งแวดล้อมและเกื้อกูลชีวิตทั้งหลายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะจริยธรรมในการใช้ทรัพยากร

ความคิดทางจริยธรรมที่มองระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในโลกที่สรรพสิ่งล้วนแล้วแต่เชื่อมโยงกันและมนุษย์เป็นเพียงส่วนเดียวของระบบทั้งหมด ได้นำมาสู่การเคลื่อนไหวทางสังคมที่สำคัญหลายประการ ที่สำคัญ ได้แก่ เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์สิทธิของสัตว์ที่ดำรงอยู่ร่วมกันกับมนุษย์ เช่น การก่อตั้งมูลนิธิ สืบ นาคะเสถียร มูลนิธิเพื่อนช้าง มูลนิธิช่วยชีวิตสัตว์ป่าแห่งประเทศไทย มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ เป็นต้น เกิดการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่อชีวิตของมนุษย์และสังคม เช่น มูลนิธิป้องกันคว้นพิษและพิทักษ์สิ่งแวดล้อม มูลนิธิพัฒนาสุขภาพสังคม มูลนิธิชีวจิต มูลนิธิคุ้มครองผู้บริโภค เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติมิได้เป็นความรู้ที่สถิตยคงที่หรือเป็นความจริงสมบูรณ์ หากแต่มีความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดซึ่งความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่เกิดขึ้นได้สร้างทั้ง “ บรรยายภาพ ” ของแต่ละยุคแต่ละสมัย และยังได้สร้าง “ ความรู้ ” ที่สอดคล้องกันไปกับการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติชุดนั้นๆด้วย

พลังของความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” จะก่อให้เกิดการวางรากฐานให้แก่สังคมไทยอย่างไร รูปแบบไหน หรือก่อให้เกิดภาวะของความปั่นป่วนวุ่นวายทางสังคม ยังคงเป็นคำถามที่ยังไม่มีคำตอบในปัจจุบัน แต่ไม่ว่าจะตอบอย่างไรก็ปฏิเสธไม่ได้ว่ามีพลังของความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในสังคมและพลังนี้แรงกล้ามากขึ้นเรื่อยๆ ผู้คนในสังคมไทยไม่สามารถปลิกตัวหนีพ้นไปจากกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ หนทางที่ดีที่สุดจึงไม่ใช่การถูกกระแสของความเปลี่ยนแปลงดึงเข้าไปร่วมอยู่ด้วยโดยไม่รู้ตัวหรือรู้ไม่เท่าทัน หากแต่น่าจะเป็นการพยายามทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงนี้ให้ชัดเจน เพื่ออย่างน้อยจะได้เข้าไปสู่ความเปลี่ยนแปลงอย่างมีสติและมีปัญญาซึ่งย่อมทำให้สังคมไทยมีศักยภาพในการเลือกสรรได้ดีกว่าอย่างแน่นอน

พรมแดนความรู้ประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม

“ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม” อาจใช้ในสามความหมายด้วยกัน ดังนี้

หนึ่ง การศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมโดยตัวของมันเอง เช่น การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศหนึ่งๆ ในช่วงเวลาที่ยาวนานพอสมควร

สอง การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

สาม การศึกษาที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์ที่ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลหรือผลกระทบต่อกันและกัน และปฏิสัมพันธ์นี้ก็จะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และแต่ละเวลา

ไม่ปรากฏว่าในวงการศึกษาศาสตร์ของสังคมไทยมีการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในความหมายแรก แต่นักวิชาการที่ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในอดีตเริ่มเห็นความสำคัญของมิติทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ทำให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในความหมายที่สองและสามทั้งนี้เพราะความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในระดับโลกทัศน์ที่ทำให้การรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” เปลี่ยนไปโดยเน้นว่ามนุษย์กับนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมนั้นควรอยู่กันอย่างสมดุล แม้ว่าจะยังไม่กลายเป็นกระแสหลักของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยก็ตาม

เพื่อจะเข้าใจการคลี่คลายของการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจน จำเป็นต้องพิจารณาการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักเสียก่อน

การศึกษาศาสตร์กระแสหลักเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับการเกิดความเปลี่ยนแปลงการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” โดยเน้นลักษณะทางกายภาพ ซึ่งเป็นการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติที่แยกออกจากมนุษย์เพราะมนุษย์มีส่วนเพียงเข้าไปสัมพันธ์กับธรรมชาติในบางลักษณะเท่านั้น การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของสังคมขึ้นอยู่กับมนุษย์มากกว่าธรรมชาติที่แวดล้อมเขาอยู่ ธรรมชาติเป็นเพียงวัตถุอย่างหนึ่งที่มนุษย์จะเข้าไปครอบครองหรือใช้ประโยชน์เท่าที่มนุษย์ต้องการ อย่างไรก็ตามมนุษย์ทั่วไปมิได้มีบทบาทอยู่ใน “ พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” เฉพาะผู้นำเท่านั้นที่มีบทบาทดังกล่าว และพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ที่ผู้นำมีบทบาทนั้นก็คือชาติอันเป็นสำนึกใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ผู้นำเป็นผู้เลือกใช้ลักษณะทางกายภาพของธรรมชาติเพื่อความมั่นคงและเอกราชของอาณาจักรหรือชาติที่ตนครอง และในเวลาต่อมาเมื่อเกิดความคิดที่เน้นธรรมชาติในฐานะทรัพยากร ผู้นำก็จะมีบทบาทเป็นผู้ควบคุมและแจกจ่ายทรัพยากรธรรมชาติของชาติ โดยนำรายได้จากทรัพยากรเหล่านั้น เช่น ที่ดิน ป่าไม้ แร่ธาตุ มาใช้ในการสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่ชาติ

การศึกษาศาสตร์ภายใต้เพดานความคิดหลักนี้มีการใช้ปัจจัยทางด้านสิ่งแวดล้อมมาช่วยอธิบายประเด็นที่ศึกษาอยู่บ้างหากประเด็นที่ศึกษานั้นสัมพันธ์อยู่กับการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมนั้นๆ โดยมากแล้วจะเป็นการอธิบายโดยใช้ปัจจัยสิ่งแวดล้อมในด้านที่เป็นสภาพภูมิศาสตร์ เช่น การศึกษาเรื่อง ไทยรบพม่า ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ทรงใช้สภาพภูมิศาสตร์อธิบายที่ตั้งของเมืองสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการสงครามและอธิบายสภาพภูมิประเทศของอาณาจักรที่ทำการรบพุ่งกันและอธิบายการที่ผู้นำใช้สภาพภูมิศาสตร์ให้เป็นประโยชน์ต่อการทำสงครามหรืออธิบายขอบเขตของประเทศสยามแต่โบราณ เป็นต้น

การใช้ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมเฉพาะสภาพภูมิศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาความเหมาะสมของที่ตั้งของเมือง หรือกล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์กว้างๆที่นำมาเป็นพื้นฐานให้เข้าใจเส้นทางการค้าของยุคสมัย ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักนี้เป็นการใช้สภาพภูมิศาสตร์ในเชิงที่เป็นจริงและดำรงอยู่อย่างนั้นอยู่แล้ว และผู้นำที่เป็นมนุษย์ที่มีความสามารถมากกว่าผู้อื่นได้มาพบเห็นและเลือกใช้ประโยชน์จากสภาพภูมิศาสตร์นั้นโดยตรง ไม่ได้มีนัยยะของความพยายามที่จะเข้าใจระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมแต่ประการใด

การที่การศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักซึ่งก่อกำเนิดขึ้นมาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” แบบกายภาพและต่อเนื่องมาจนถึงช่วงของการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” ในด้านที่เป็นทรัพยากรธรรมชาตินั้น ไม่ได้สนใจศึกษาระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจังนั้น เกิดจากข้อจำกัดของเพดานความคิดทางประวัติศาสตร์ที่ดำรงอยู่ในช่วงนั้นหลายประการด้วยกัน

ประการแรก เพดานความคิดหลักทางประวัติศาสตร์ที่ก่อกำเนิดขึ้นมาในรัชกาลที่ ๔ และดำรงสืบเนื่องต่อมาอีกนานจนถึงปัจจุบันนั้น เป็นกรอบโครงความคิดทางประวัติศาสตร์ที่เน้นมนุษย์เป็นผู้กระทำการ หรือมนุษย์เป็นผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์ ไม่ใช่สภาพแวดล้อมหรือปัจจัยทางสังคมหรือธรรมชาติทั้งหลาย ประกอบกับการรับรู้และให้ความหมายแก่ “ ธรรมชาติ ” เป็นความคิดที่มอง “ ธรรมชาติ ” ในเชิงกายภาพและเน้นทรัพยากรธรรมชาติซึ่งอยู่อย่างเป็นอิสระจากมนุษย์หรือเวลาที่มนุษย์จะค้นหาและนำมาใช้ประโยชน์เท่านั้นดังนั้นมนุษย์จึงเป็นเสมือนผู้เลือกใช้ภูมิศาสตร์นั้นๆตามความประสงค์ของมนุษย์เอง จึงทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไม่สามารถจินตนาการข้ามเพดานความคิดหลักถึงขั้นที่จะมีคำถามถึงพลังของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ในอดีต

ประการที่สอง เพดานความคิดหลักทางประวัติศาสตร์ที่ถูกพันอยู่กับ “ ชาติ ” มีผลจำกัดการคิดคำนึงถึงพลังของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรก การศึกษาประวัติศาสตร์ที่ถูกพันกับชาตินั้นเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ “ ส่วนกลาง ” ไม่ได้มีมิติการดำรงอยู่ของชีวิตจริงของประชาชนทั่วไปจึงทำให้ไม่สามารถคิดไปถึงระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมซึ่งสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับวิถีชีวิตของประชาชนได้ ด้านที่สอง กรอบความคิดเรื่อง “ ชาติ ” นั้นเป็นหน่วยของการศึกษาที่ใหญ่และเน้นเอกภาพภายในมากจนเกินกว่าจะสามารถจินตนาการเข้าไปศึกษาถึงระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่มีความแตกต่างและหลากหลายในพื้นที่ของชาติได้

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่ส่งผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมจนเอื้อต่อการซึมซับเอาบรรยากาศของสังคมด้านการรับรู้ระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมแนวใหม่เข้าไปสู่การอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตของของมนุษย์ ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปีพ.ศ. ๒๕๑๖ เพราะได้เปิด “ พื้นที่ใหม่ ” ให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ เพราะ “ พื้นที่ ” ทางประวัติศาสตร์ที่เปิดกว้างมากขึ้นได้ทำให้เกิดความพยายามที่จะอธิบาย “ อดีต ” ของสังคมใหม่ และความพยายามนี้เองได้ชักนำให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์โดยใช้แนวพินิจและหลักฐานที่หลากหลายมากขึ้น กระบวนการนี้เองจึงทำให้เกิดการใช้ปัจจัยทางด้านเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมาช่วยในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตของสังคมไทยมากขึ้น

“พื้นที่ใหม่” ทางประวัติศาสตร์ที่ถูกเปิดขึ้นและได้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมาช่วยในการอธิบายอดีตของสังคมไทย ที่สำคัญ ได้แก่ การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท้องถิ่น ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดข้างหน้า

ในขณะที่เกี่ยวกับการเปิด “พื้นที่ใหม่” ทางประวัติศาสตร์ ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ด้วยเช่นกัน การศึกษาสังคมศาสตร์ก่อนหน้านี้เน้นเพียงการนำเอาทฤษฎีตะวันตกมาอธิบายความเป็นจริงของสังคมไทยได้เริ่มหมดพลังลงไปเรื่อยๆ คำถามต่อสภาพความเป็นจริงที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีสังคมศาสตร์ของตะวันตกได้นำมาสู่การเน้นว่าการศึกษาสังคมศาสตร์ควรใช้แนวทางทางประวัติศาสตร์ เพราะจะทำให้เข้าใจลักษณะเฉพาะของสังคมไทยได้ชัดเจนขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีมิติความเปลี่ยนแปลงของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์

หากจะนิยามโดยเคร่งครัดแล้วก็อาจจะเรียกไม่ได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม เพราะเป็นเพียงการศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีการใช้ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาช่วยอธิบายความเปลี่ยนแปลงในอดีตบ้างซึ่งในการอธิบายก็มีการให้น้ำหนักหรือความสำคัญของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป การศึกษาประวัติศาสตร์บางกลุ่มก็อาจจะพิจารณาปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นเพียงทรัพยากรธรรมชาติ แต่หากว่าจะทำความเข้าใจให้ชัดเจนถึงความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมก็จำเป็นที่จะต้องพิจารณาการสืบคลานเข้ามาเหลื่อมซ้อนของปัจจัยหรือมิติทางนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ค่อยๆมีน้ำหนักมากขึ้นในการอธิบายประวัติศาสตร์ไทย

ลักษณะที่ ๑ การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวทางที่พิจารณาว่าปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการจัดตั้งทางสังคมและการเมืองของชุมชนในสมัยโบราณ

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีแนวทางเช่นนี้ว่าเป็นส่วนประกอบอยู่ในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณซึ่งต่อมาเข้าไปมีบทบาทในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วย เป็นแนวทางที่เน้นว่าชุมชนมนุษย์เลือกเข้าไปดำรงชีวิตในระบบนิเวศหรือสิ่งแวดล้อมที่เป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและการเมืองของชุมชนและรัฐ เช่น เป็นประโยชน์ต่อการเพาะปลูก การค้า หรือ การทำสงคราม

การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณที่สลับซับซ้อนขึ้น ได้แก่ การศึกษาของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่ทำการศึกษแบบสหวิทยาการ สามารถใช้หลักฐานและวิธีการศึกษาทั้งทางด้านภูมิศาสตร์ โบราณคดีและมานุษยวิทยาโดยมีมิติความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เข้ามากำกับทำให้มองเห็นได้ถึงความสลับซับซ้อนและความละเอียดอ่อนของการจัดตั้งทางสังคม ดังปรากฏในงานเรื่อง สยามประเทศ ที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณตั้งแต่ก่อนสมัยตั้งอาณาจักรสุโขทัยอาจารย์ศรีศักรได้ศึกษาถึงความแตกต่างของการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์ใน๒บริเวณคือที่สูงและที่ต่ำ สภาพภูมิศาสตร์สองลักษณะนี้มีการพัฒนาการปลูกข้าวที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ และพัฒนาการของการเคลื่อนย้ายจากที่สูงมาสู่ที่ต่ำ

อันเป็นความเปลี่ยนแปลงจากการทำนาไร่มาสู่ลุ่มได้เป็นรากฐานที่สำคัญประการหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงชุมชนมาเป็นเมือง อาจารย์ศรีศักรได้แบ่งกลุ่มเมืองออกเป็นแอ่งซึ่งมีความหมายอย่างชัดเจนถึงการเป็นเมืองในพื้นที่ลุ่มซึ่งมีลักษณะเป็นแอ่งกลางที่สูงทั้งหลาย ขณะเดียวกันก็ได้อธิบายถึงปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ที่มีความสำคัญในการกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าอันเป็นอีกพลังหนึ่งที่ทำให้เกิดเมืองขึ้นมาในแอ่งต่างๆ และยังได้ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนจากเมืองมาสู่ความเป็นอาณาจักรนั้นยังต้องอาศัยปัจจัยอื่นๆประกอบอีก เช่น การสร้างอุดมคติของกษัตริย์ในความหมายที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์สัมพันธ์อยู่กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ

พิจารณาจากแนวพินิจของอาจารย์ศรีศักรประวัติศาสตร์ของสยามประเทศจึงเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันภายใต้เงื่อนไขของระบบธรรมชาติที่แวดล้อมสังคมมนุษย์อยู่ ซึ่งเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์การจัดตั้งทางสังคมที่ถือว่าระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลอย่างมาก แต่ขณะเดียวกันก็เห็นว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาเทคโนโลยีและวัฒนธรรมความเชื่อที่มีผลให้สามารถเลือกใช้หรือเลือกอยู่ในระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เป็นผลดีต่อมนุษย์มากกว่าเดิม เช่น สามารถย้ายจากที่สูงลงมาสู่ที่ลุ่มซึ่งผลิตข้าวได้มากกว่าหรือสามารถเลือกอยู่ในทำเลที่ทำการค้าต่างประเทศได้สะดวกกว่า เป็นต้น

งานเขียนของอาจารย์ศรีศักร วลิตโกดมเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณที่เมื่อเปลี่ยน “พื้นที่” ประวัติศาสตร์จากการเรียงลำดับอาณาจักรและการเน้นเฉพาะบทบาทของผู้นำมาสู่ “พื้นที่” ใหม่ ก็จำเป็นต้องนำเอากรอบความคิดอื่นและวิธีการใช้หลักฐานอื่นๆ เช่น ภาพถ่ายทางอากาศ ความรู้ด้านโบราณคดี เป็นต้น ซึ่งยังผลให้การอธิบายประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงไป การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณลักษณะนี้มีผู้ศึกษาอีกจำนวนหนึ่ง เช่น สุจิตต์ วงศ์เทศ ที่ศึกษาเรื่องข้าวในประวัติศาสตร์ไทยไว้อย่างดีโดยพิจารณาจากฐานทางด้านโบราณคดีและมานุษยวิทยา

การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณด้วยกรอบความคิดใหม่และวิธีการใช้หลักฐานลักษณะใหม่ดังที่ปรากฏในงานวิจัยของอาจารย์ศรีศักรมีประโยชน์อย่างมากในแง่ที่เป็นการอธิบายที่ทำให้มองเห็นถึงพลังของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อการจัดตั้งทางสังคม เช่น ในประเด็นสภาพดินฟ้าอากาศแถบเอเชียอาคเนย์ซึ่งแบ่งได้กว้างๆเป็นบริเวณที่มีความชุ่มชื้นและบริเวณที่มีความชุ่มชื้นกึ่งแห้งแล้งซึ่งมีผลให้การเกษตรกรรมในแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน ในปัจจุบันอาจารย์ศรีศักรกำลังทำการวิจัยร่วมกับนักวิชาการชาวญี่ปุ่น เพื่อศึกษาถึงระบบนิเวศในอาณาบริเวณกึ่งแห้งแล้งซึ่งกินอาณาบริเวณข้ามพรมแดนของประเทศ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นลักษณะการศึกษาที่นิยมกันมากในช่วงหลังปี พ.ศ. ๒๕๒๐และมีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหลายยุคหลายสมัย แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณกลับใช้ปัจจัยทางด้านสภาวะแวดล้อมได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในยุคสมัยอื่น โดยเฉพาะสมัยใหม่ เหตุผลน่าจะมือน้อยสามประการด้วยกัน

ประการแรก กรอบการมองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยใหม่นั้นถูกผูกติดอยู่กับรัฐส่วนกลาง และการดำรงชีวิตจริงของนักวิชาการและคนในสังคมเมืองส่วนใหญ่แล้วถูกทำให้รู้สึกว่าการเปลี่ยนแปลงของชีวิตทางสังคมสมัยใหม่ไม่ได้เกิดจากการอยู่ร่วมกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม หากแต่ขึ้นอยู่กับปัจจัยความเปลี่ยนแปลงของการทำงานในภาคการผลิตสมัยใหม่และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการขยายอำนาจ

รัฐเข้าสู่มิติต่างๆของชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมเพิ่มมากขึ้น ไม่เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม แต่ประการใด

ประการที่สอง การทำงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณนั้นสามารถจำแนกแยกแยะพลังของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมได้ง่ายกว่าชีวิตของเมืองยุคใหม่ที่มีความสลับซับซ้อนอันเกิดจากปัจจัยหลากหลายที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของคน โดยเฉพาะอิทธิพลจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสถาบันทางสังคมต่างๆ และที่สำคัญคือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมัยโบราณนั้นผู้ที่มิบทบาทสำคัญในการศึกษา คือ อาจารย์ศรีศักร ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่มีความรู้เชิงทฤษฎีเกี่ยวกับชุมชนขนาดเล็ก อันเป็นชุมชนที่มีความผูกพันกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างสูง ประกอบกับอาจารย์ศรีศักรเป็นผู้ที่ให้ความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมมาก่อนหน้านั้นแล้ว จึงสามารถนำความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์มาปรับใช้ในการสร้างกรอบการอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ประการที่สาม ในช่วงที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเฟื่องฟู คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๓๐ การสร้างสรรค์องค์ความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยกำลังอยู่ในขั้นเริ่มต้น

ในเวลาต่อมา การศึกษา“ท้องถิ่น”ในความหมายของ “ชุมชน”และอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในชุมชนจะมีมากขึ้นเช่น การศึกษาในเรื่องสิทธิชุมชนทั้งหลาย หรือโครงการวิจัยเรื่องหลักนิเวศวิทยาของชุมชนล้านนา เป็นต้น

มีการศึกษาลักษณะหนึ่งที่น่าจะถือได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้แก่ การศึกษาทางด้านผังเมืองของเมืองต่างๆเช่น การศึกษาของพรพรรณ พุตระกูล ได้อธิบายถึงความหมายของคำว่า “ชัยภูมิ”ที่เป็นเกณฑ์ในการตั้งเมืองในหัวเมืองว่าคือการพิจารณาความเหมาะสมทางด้านสิ่งแวดล้อมนั่นเอง นอกจากนี้ยังศึกษาความเปลี่ยนแปลงของเมืองเมื่อเกิดการขยายตัวของรัฐส่วนกลางมากขึ้นในช่วงการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ การวิจัยด้านผังเมืองที่ศึกษาถึงความเหมาะสมหรือความเป็นไปได้ในการวางผังเมืองของจังหวัดต่างๆ ก็มีจำนวนหนึ่งที่มีการศึกษาย้อนไปในอดีตของการวางผังเมืองหรือรูปแบบการใช้ที่ดินในเมืองนั้นๆ แต่ก็มักจะไม่ได้สนใจเชื่อมต่อกับความเปลี่ยนแปลงของการวางผังเมืองหรือการใช้ที่ดินของเมืองในอดีตกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เน้นเฉพาะความเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพ

ลักษณะที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีแนวคิดที่เน้นบทบาทของมนุษย์โดยเฉพาะกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจเข้าไปใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ

การศึกษาลักษณะนี้ได้แก่ การศึกษาประวัติศาสตร์การคัดแปลงธรรมชาติเพื่อผลประโยชน์ของมนุษย์เอง และมักจะเป็นการศึกษาที่อยู่ในแวดวงของนักประวัติศาสตร์เป็นต้นว่าประวัติศาสตร์การขุดคลองเพื่อการคมนาคม การพัฒนาชลประทาน การทำเหมืองแร่และการทำป่าไม้ การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมลักษณะนี้ เป็นการศึกษานโยบายการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเป็นสำคัญ มิติของความสำคัญของระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจึงมีเพียงความ

เหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยให้แสวงหาผลประโยชน์ได้เท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ ก็น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากในช่วงที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ในกลุ่มนี้ค้นคว้าอยู่นั้น คือในช่วงก่อน พ.ศ. ๒๕๒๐ ความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก้าวหน้ามากขึ้นยังไม่ได้ขยายตัวออกสู่สังคม นิเวศวิทยายังคงเป็น การศึกษาระบบนิเวศเล็กๆของแมลงต่างๆที่สังกัดอยู่ในภาควิชาชีววิทยา ของคณะวิทยาศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์เหล่านี้จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะอธิบายไปตามเพดานความคิดเดิม คือ การรับรู้และให้ความหมาย แก่ธรรมชาติในแง่ของ “ ทรัพยากรธรรมชาติ ” เป็นสำคัญ แม้จะมีการศึกษาในแนวนี้อีกสามเรื่อง ในช่วงหลังจากปีพ.ศ.๒๕๒๐ แต่ก็เข้าใจได้ว่าได้รับอิทธิพลของเพดานความคิดเดิมซึ่งยังคงเป็นกระแสหลักสืบมาจนถึงปัจจุบัน

กลางทศวรรษ๒๕๒๐ ในขณะที่เริ่มมีการขยายองค์ความรู้เรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมออกสู่ สังคมมากขึ้น และเริ่มมีการเชื่อมต่อกันระหว่างศาสตร์ทางสังคมศาสตร์และประวัติศาสตร์ ได้มีการศึกษา ประวัติศาสตร์ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมโดยตรงอยู่สองฉบับ ได้แก่ การศึกษาเรื่อง ประวัติศาสตร์ปัญหา สภาวะแวดล้อมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดย ผ.ศ.ดร.สุรพล สุดารา เป็นหัวหน้าโครงการ และการศึกษา เรื่องการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ ๕-๗ และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน โดย เขาวรัตน์ พุฒิมานรดิกุล

ประวัติศาสตร์ปัญหาสภาวะแวดล้อมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ถือได้ว่าเป็นการศึกษาประวัติ ศาสตร์ด้านสิ่งแวดล้อมอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก แต่เนื่องจากเป้าหมายการศึกษามุ่งเน้นที่ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ได้สร้างขึ้น จึงทำให้วนเวียนอยู่กับปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เป็นเชิงกายภาพหรือเชิงปริมาณ ซึ่ง การศึกษาปัญหาเหล่านี้ก็เป็นการศึกษาแต่ละประเด็นแยกออกจากกัน อย่างไรก็ตามก็มีส่วนที่น่าสนใจ คือ การกล่าวถึงปัญหาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ป่าไม้ เหมืองแร่ และการสงวนพันธุ์สัตว์ ซึ่งแม้ว่าจะให้เนื้อที่ แก่ประเด็นเหล่านี้ในงานวิจัยไม่มากนัก แต่ก็เริ่มต้นพิจารณาแล้วว่าความไร้ประสิทธิภาพของหน่วยราชการนั้นก่อให้เกิดการทำลายสิ่งแวดล้อม

การศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ ๕-๗ และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน ของ เขาวรัตน์ พุฒิมานรดิกุล กลับมีความแตกต่างออกไปเน้นที่กระบวนการเป็น เมืองของกรุงเทพฯที่มีความเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกายภาพและการทวีบทบาทหน้าที่ของเมืองในด้าน พาณิชยกรรมและอุตสาหกรรม ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้กระทบต่อคนในสังคมกรุงเทพฯ เช่น การใช้ที่ดินที่มีคนบางกลุ่มเท่านั้นที่สามารถครอบครองได้มากกว่าคนอื่น ๆ ก่อให้เกิดชุมชนแออัดขึ้นมา

ลักษณะที่สาม การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดที่เน้นการกระทำของมนุษย์ที่ส่งผลให้สม ดุลย์ของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย

เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก้าวพ้นกรอบความคิดที่เน้นบทบาทของ มนุษย์เข้าไปใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ เปลี่ยนมาสู่การศึกษาประวัติศาสตร์มนุษย์ทำให้สมดุลย์ของระบบ นิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายไป การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดนี้ส่วนใหญ่แล้วเป็นการศึกษา นอกกลุ่มนักประวัติศาสตร์อาชีพ

เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ที่หันมาเน้นการเน้นความสมดุลย์ในความสัมพันธ์ ระหว่างคนกับธรรมชาติ การมองประวัติศาสตร์ก็เปลี่ยนแปลงไป การขยายตัวของรัฐในอดีตที่เดิมถูกมอง

ว่าเป็นเรื่องของการทำงานให้แก่ประชาชน เช่น การส่งเสริมการเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ การสร้างเขื่อน การสร้างถนน ฯลฯ ก็ถูกรับรู้ใหม่ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การทำลายระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม รวมไปถึงเมื่อเกิดความเข้าใจใน “ ความจริง ” ปัจจุบันที่ชาวบ้านอยู่กับธรรมชาติได้อย่างมีความสุข ก็เกิดความพยายามจะอธิบายประวัติศาสตร์ของการเสียสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมขึ้นมา โดยมองไปที่ปัจจัยภายนอกชุมชนชาวบ้านว่าเป็นตัวการทำลายสมดุลของธรรมชาติ ดังมีงานวิจัยจำนวนมากที่เน้นว่านโยบายที่ผิดพลาดของรัฐก่อให้เกิดการทำลายความสมดุลของธรรมชาติในแต่ละพื้นที่ทั่วประเทศ การศึกษาที่สำคัญ คือ เรื่องวิวัฒนาการการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบนของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสวงหาแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าธรรมชาติบนพื้นฐานของสภาพความเป็นจริงของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในภาคเหนือตอนบน และอธิบายว่าการสูญเสียป่าเท่าที่ผ่านมานั้นเกิดขึ้นเพราะปัจจัยใด และหากมีการอนุรักษ์ป่าธรรมชาติไว้ ใครเป็นผู้อนุรักษ์ และจะสามารถสืบทอดและขยายการอนุรักษ์ให้กว้างขวางต่อไปได้อย่างไร

การศึกษาของอาจารย์อานันท์และอาจารย์มิ่งสรรพ ได้พบว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนในสังคมล้านนา ก็คือ ประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ทำกิน ซึ่งเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ป่ากับบ้าน ซึ่งทำให้ พวกเขาสามารถสร้างระบบคุณค่าทางศีลธรรมของป่า วางระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ป่า และตั้งสมมุติปัญหาเกี่ยวกับระบบนิเวศของป่าไว้มากมาย

นอกจากนี้การศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ถูกทำลายโดยมนุษย์ยังได้รับการศึกษาจากแง่มุมของกฎหมายด้วยเช่นกัน การศึกษาของบรรดาศักดิ์ อุณวรรณโณ เจริญ คัมภีรภาพ และไพสิฐ พานิชกุล เรื่อง พัฒนาการกฎหมายป่าไม้ไทย : จาก “ บุกเบิก ” ที่ได้รับการส่งเสริมมาเป็น “ บุกรุก ” ที่ต้องจับกุม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการศึกษาเรื่อง ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา ซึ่งมีอาจารย์ เสน่ห์ จามริก เป็นผู้อำนวยการ โครงการ

การวิจัยพัฒนาการของกฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้ได้ค้นพบประเด็นที่สำคัญมาก ได้แก่ เรื่องป่าไม้นั้นมี “ กฎหมาย ” สองระบบวางอยู่ด้วยกัน ระบบหนึ่งได้แก่จารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตร่วมกับป่าของชาวบ้าน อีกระบบหนึ่ง เป็นกฎหมายของรัฐ กฎหมายของรัฐได้ขยายออกไปริบเอาสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านมากขึ้นเรื่อยๆ และได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทั้งทรัพยากรธรรมชาติคือป่าไม้และแก่สังคมเพราะได้ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนรุนแรงมากขึ้นๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวทางที่สามนี้ส่วนใหญ่อยู่บนอวกาศการนักประวัติศาสตร์อาชีพซึ่งอาจจะอธิบายได้ด้วยเหตุผลสองข้อ ข้อแรก ได้แก่ แนวการอธิบายประวัติศาสตร์ที่ศูนย์กลางความเปลี่ยนแปลงคือมนุษย์ยังคงดำรงเป็นกระแสหลัก แม้ว่าเพดานการรับรู้และให้ความหมาย “ ธรรมชาติ ” ในสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปจากการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในด้านของทรัพยากรมาสู่การเข้าใจในความสมดุลของธรรมชาติและมนุษย์ แต่กรอบความคิดทางด้านประวัติศาสตร์แบบเดิมที่ยังเห็นมนุษย์เป็น “ พระเอก ” ยังคงเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้นักศึกษาประวัติศาสตร์สนใจอิทธิพลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นปัจจัยหลักที่กำหนดพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ในขณะที่นักวิชาการในศาสตร์อื่นๆ อาจจะเลื่อนความสนใจตนเองเข้ามาสู่เพดานความคิดใหม่ได้ง่ายกว่า ข้อสอง น่าจะได้แก่ การฝึกอบรมนักศึกษาประวัติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยของสังคมไทยยังไม่พร้อมหรือไม่มีศักยภาพเพียงพอที่จะมองเห็น

ความเปลี่ยนแปลงที่สลับซับซ้อนอันเนื่องมาจากปัจจัยอันหลากหลายทั้งปัจจัยทางธรรมชาติและทางสังคม และยังไม่มียักประวัติศาสตร์ที่ทำงานภาคสนามอย่างจริงจังพอที่จะเข้าใจวัฒนธรรมของชาวบ้านอย่างลึกซึ้ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม โดยใช้แนวคิดที่สามนี้ก้าวพ้นการมองธรรมชาติเป็นทรัพยากรไปแล้ว และได้พยายามเขียนอดีตขึ้นมาใหม่เพื่อที่จะตอบสนองแก้ปัญหาใหม่ๆ เพราะการเขียนอดีตแบบเก่าเริ่มไม่สามารถที่จะทำให้เข้าใจเรื่องราวที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดใหม่นี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์โดยเฉพาะกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองและสามารถเข้าไปใช้กลไกอำนาจรัฐกำหนดนโยบายสาธารณะภายใต้เพดานความคิดการรับรู้และให้ความหมายแก่ธรรมชาติในแง่ที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติอื่นที่จะควรมานำมาใช้ประโยชน์นั้นได้ก่อให้เกิดทำลายความสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมาตั้งแต่อดีต ซึ่งหากการเขียนประวัติศาสตร์ในแนวนี้นี้แพร่หลายมากขึ้น ก็จะทำให้สังคมไทยได้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงและปัญหาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่กำลังเกิดขึ้นและกำลังคุกคามชีวิตของสังคมไทยอยู่ในปัจจุบัน และสังคมไทยก็คงจะฉลาดเพียงพอที่จะเลือกทางเดินที่จะเก็บรักษาและฟื้นฟูระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่สมดุลและยั่งยืนเท่าที่จะสามารถทำได้ นั่นก็คือการกระจายอำนาจในการดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้แก่ชุมชนชาวบ้าน โดยเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ฟื้นฟูจารีตประเพณีในการดูแลและจัดการทรัพยากรตลอดจนพัฒนาวิถีคิดและวิถีจัดการทรัพยากรธรรมชาติใหม่ๆ ขึ้นมาให้เหมาะสมแก่สถานการณ์ในยุคปัจจุบันด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมกับเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของมนุษย์

เป็นกรอบการศึกษาที่ถือได้ว่าใหม่มากสำหรับการศึกษาความเปลี่ยนแปลงในอดีตของสังคมไทย แม้ว่าในทศวรรษปัจจุบัน วงการศึกษาประวัติศาสตร์จะหันมาสนใจเรื่อง “บริบท” (CONTEXT) ในการอธิบายสายสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในอดีต แต่การคิดถึง “บริบท” ส่วนใหญ่แล้วก็ยังคงค่อนข้างจำกัดตัวอยู่ในด้านของสภาพเศรษฐกิจหรือสังคมเท่านั้น อาจจะกล่าวได้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับ “บริบท” ของนักประวัติศาสตร์ยังไม่สามารถก้าวล่วงไปสู่บริบททางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมกับความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ในอดีตของสังคมมนุษย์ส่วนใหญ่จึงเป็นการศึกษาของนักสังคมศาสตร์

การศึกษาลักษณะที่น่าสนใจ ได้แก่ การศึกษา ของ อาจารย์อนันท์ กาญจนพันธ์ และอาจารย์มิ่งสรรพ ขวสะอาด เรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน ซึ่งได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ ในที่นี้จะพิจารณาหนังสือเล่มนี้อีกมุมหนึ่งคือในแง่ที่เป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับชุมชน หนังสือเล่มนี้ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงทางด้านการขยายตัวของอำนาจรัฐและการผลิตเชิงพาณิชย์จากภายนอกที่เข้าไปกระทบการดำรงอยู่และการใช้ทรัพยากรของชุมชน ชุมชนและชาวบ้านได้ปรับระบบการใช้ทรัพยากรเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี ขณะเดียวกันชาวบ้านก็สามารถรักษาจารีตประเพณีในการดูแลรักษา ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเอาไว้ได้

การศึกษาการดำรงอยู่ของชุมชนชาวบ้านที่รักษาทรัพยากรโดยพิจารณาจากรากฐานการดำเนินชีวิตในอดีตอย่างสอดคล้องกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเพื่อนำมายืนยันปรากฏการณ์ที่พบว่าชุมชนชาวบ้านในปัจจุบันยังคงรักษาความสมดุลระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ในชุมชน ที่เด่นชัด ได้แก่ โครงการวิจัยป่าชุมชนในทุกภูมิภาค ซึ่งถูกพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา โดยมีอาจารย์ เสน่ห์ จามริก และอาจารย์ศ สันตสมบัติ เป็นบรรณาธิการ การศึกษาเรื่องป่าชุมชนนี้คือการศึกษาวรรณคดีของการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสมดุลระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และแสดงให้เห็นถึงการที่ชาวบ้านต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากร เริ่มต้นจากการต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านธุรกิจเอกชน และการต่อต้านการแย่งชิงการใช้ทรัพยากรจากชุมชนใกล้เคียงหรือ “คนต่างบ้าน” กระบวนการตอบโต้กับพลังภายนอกนี้เกิดขึ้นได้ในกลุ่มชุมชนที่มีศักยภาพความเป็นชุมชนสูงและกระบวนการต่อต้านการรุกรานจากภายนอกเป็นระยะๆนี้เองทำให้พลังของชุมชนเข้มแข็งมากขึ้นตามไปด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ป่าชุมชนนี้ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้านสั่งสมภูมิปัญญาในส่วนที่เกี่ยวกับระบบนิเวศได้อย่างเป็นระบบ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศ ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า รวมไปถึงความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณทั้งหลายในป่า ความรู้เกี่ยวกับชนิดจำกัดของป่าซึ่งแสดงออกในการสร้างกฎเกณฑ์ห้ามปฏิบัติทั้งหลาย ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดิน และความรู้ในเรื่องการทดแทนในสังคมพืช ความรู้ของชุมชนชาวบ้านเหล่านี้คือรากฐานของการศึกษาเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพของนักวิชาการในเวลาต่อมาก็ได้ชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางกระแสของความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรนั้นชาวบ้านในลุ่มน้ำสามารถปรับองค์กรและอุดมการณ์ของตนให้เข้ามาสู่ความเป็นทางร่วมมากขึ้นเพื่อที่จะสามารถรักษาสมบัติสาธารณะของตนไว้

ในช่วงที่เกิดการศึกษาเรื่องป่าชุมชนและการพบว่าชุมชนและชาวบ้านสามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ ได้ทำให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาประวัติศาสตร์ของระบบการดำรงชีวิตในด้านอื่นๆของชาวบ้านเพิ่มมากขึ้น เรื่องระบบชลประทานของชาวบ้านภาคเหนือได้รับการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์มากที่สุดโดยมีการยกระดับจากการอธิบายปรากฏการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการจัดการแหล่งน้ำ มาเป็นการศึกษาที่เน้นให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีที่มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ ได้แก่ การศึกษา ของ Shigaharu Tanabeเปรียบเทียบระบบการผลิตระหว่างชุมชนชาวนาสองพื้นที่ ได้แก่ ชุมชนชาวนาในภาคเหนือและชุมชนชาวนาในภาคกลาง ซึ่งมีความแตกต่างอย่างมากทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม อันส่งผลคนในสองชุมชนสร้างสรรค์ความรู้และเทคโนโลยีแตกต่างกันออกไป การศึกษาของอาจารย์ทานาเบทำให้มองเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ สังคม และวัฒนธรรม โดยมีกรอบความคิดเรื่องปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีเป็นปัจจัยชี้ให้เห็นพลังการสร้างสรรค์โดยเน้นว่ากรอบปฏิบัติการทางด้านเทคโนโลยีคือผลรวมของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม

การศึกษาประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของมนุษย์ที่สอดคล้องไปกับเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมได้ขยายออกสู่การศึกษาทางด้านเพศศึกษา (Gender Study) ด้วย เช่น การศึกษา

ของอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ และวีระดา สมสวัสดิ์ เรื่อง ยุทธวิธีในการดำรงชีวิตของปลาเกะนุญภาย ได้ความเปลี่ยนแปลงทางนิเวศบนภูเขา : ความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างเพศ การศึกษานี้อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศของหมู่บ้านชาวปลาเกะนุญอันเกิดขึ้นทั้งจากความสัมพันธ์กับตลาดที่มากขึ้น และจากการขยายตัวของรัฐ ซึ่งมีผลต่อการดำรงชีวิตและได้ทำให้ผู้หญิงที่ต้องรับบทบาทในครอบครัวมาก อยู่แล้วในฐานะเป็นผู้สืบทอดการผลิตต้องรับภาระหนักมากขึ้นกว่าเดิม

ความต้องการจะอธิบายความเป็นจริงของชุมชนชาวบ้านและความต้องการที่จะตอบได้ความเข้าใจผิดของรัฐและสังคมที่มองชุมชนชาวบ้านหรือชนเผ่าเช่นนี้จะเกิดขึ้นในกลุ่มนักวิชาการจำนวนไม่มากนักที่พยายามศึกษาเรื่องเหล่านี้ต้องทำงานกันอย่างต่อเนื่องและอย่างหนักมานานหลายปี ทั้งการเขียนประวัติศาสตร์ใหม่และการเคลื่อนไหวเรียกร้องทางการเมืองเพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับและเคารพในสิทธิของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระบบนิเวศของพวกเขาเพราะชาวบ้านได้ตั้งสมมุติฐานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน และดำรงอยู่อย่างสมดุลกับธรรมชาติตลอดมา ในปัจจุบันนี้ การเรียกร้องนี้ยังไม่บรรลุผล แต่ก็ได้ทำให้สังคมรับรู้ถึงวิถีชีวิตของชนเผ่าต่างๆอย่างถูกต้องมากขึ้น โดยเฉพาะการรับรู้และยอมรับในภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับระบบนิเวศ เช่น ดิน น้ำ ป่า สมุนไพร เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ของขบวนการเคลื่อนไหวเพื่ออนุรักษ์ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจเพราะขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนี้เองคือพลังที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมหลายด้าน มีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์อยู่จำนวนหนึ่งซึ่งโดยมากแล้วเป็นบทความของนักพัฒนาเอกชนที่พยายามถ่ายทอดบทเรียนจากการทำงานและมองแนวโน้มในอนาคตยังมีใช้การวิจัยที่มีการอธิบายการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมของกลุ่มทางสังคมต่างๆอย่างลึกซึ้งซึ้งมากนัก

ความก้าวหน้าของการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของอดีตด้วยปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจึงกระจุกตัวอยู่ที่นักสังคมศาสตร์โดยเฉพาะนักมานุษยวิทยา ซึ่งพื้นที่ของการศึกษาด้านมานุษยวิทยาที่เป็นชนบทอยู่แล้วจึงมีส่วนเอื้ออำนวยให้ปรับเอาแนวคิดทฤษฎีของนักมานุษยวิทยาต่างประเทศที่หันมาสนใจด้านนิเวศวิทยามากมายหลายสาขามาใช้เป็นแนวทางในการตั้งคำถามและเก็บข้อมูลแต่สร้างการอธิบายที่เกิดขึ้นบนฐานข้อมูลมากกว่าการใช้ทฤษฎีเป็นกรอบตายตัวอย่างที่ผ่านมา ซึ่งนับได้ว่าเป็นการสร้างรากฐานที่สำคัญยิ่งที่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมต่อไปในอนาคต

ความก้าวหน้าและความสำเร็จในการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเท่าที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดแต่เป็นผลงานของนักสังคมศาสตร์ สำหรับนักประวัติศาสตร์เอง ปัญหานี้กลับใหญ่โตกว่าเพราะยังถูกจำกัดไว้ด้วยเพดานความคิดเรื่องมนุษย์คือผู้กำหนดประวัติศาสตร์ซึ่งยังคงแน่นเหนียวอยู่มาก ในปัจจุบัน หากปราศจากการเปลี่ยนเพดานความคิดแล้ว การศึกษาอดีตด้วยพลังของปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมก็จะเกิดขึ้นได้ยากมาก ทั้งๆที่แนวพินิจมนุษย์กำหนดวิธีประวัติศาสตร์ได้เปลี่ยนมาสู่การเน้นว่ามนุษย์กำหนดความเปลี่ยนแปลงต่างๆภายใต้หรือท่ามกลางเงื่อนไขสภาพแวดล้อมไม่ใช่กำหนดได้ตามอำเภอใจซึ่งเป็นแนวพินิจที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ก็รับรู้กันดีอยู่แล้ว แต่ยังขาดความตระหนักอย่างจริงจังถึงเงื่อนไขสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่มีผลลึกซึ้งต่อมนุษย์และสังคม

บทสรุป : แนวทางการวิจัยเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

ความสำนึกและความรู้ในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยปัจจุบันไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาลอยๆ ในสูญญากาศหรือเป็นความคิดที่นำเข้าจากต่างประเทศเท่านั้น หากเป็นความสำนึกที่เกิดขึ้นหลังจากที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทัศน์ในสังคมไทยเอง ดังนั้นความรู้และความสำนึกในเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ก่อตัวอย่างเข้มข้นมากขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันจึงไม่ใช่เพียงแค่ความรู้แบบช่างเทคนิคทางด้านสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่เป็นชุดของความรู้และความสำนึกที่จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งพฤติกรรมเปลี่ยนแปลงระบบจริยธรรม เปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ตลอดจนเกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับสถาบันในอนาคตอันใกล้

มองจากแง่ชาวบ้านความสำคัญประการหนึ่งของประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยจึงอยู่ที่การเป็นประวัติศาสตร์ที่ช่วยเลื่อนสถานภาพของชาวบ้านในรัฐและสังคมไทย กล่าวคือเลื่อนจากชาวบ้านที่เป็นเพียงผู้ผลิตหรือผู้ใช้แรงงานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และจากรายการที่ปราศจากสำนึกทางการเมืองและไม่เคยมีบทบาทสำคัญใดๆ ในประวัติศาสตร์การเมือง และจากชาวบ้านที่ไร้การศึกษาปราศจากสติปัญญาซึ่งทำให้ไม่เคยถูกกล่าวอ้างถึงในประวัติศาสตร์ภูมิปัญญา กลายมาเป็นชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาอันน่ามหัศจรรย์ที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ในระบบนิเวศได้อย่างกลมกลืนและยั่งยืน และภูมิปัญญานั้นไม่เพียงแต่เป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านเหล่านั้นเองเท่านั้น ยังเป็นภูมิปัญญาที่ช่วยรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพไว้ให้แก่โลกทั้งหมด และเป็นภูมิปัญญาที่คนในเมืองพึงเรียนรู้เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองด้วย

ก่อนที่จะกล่าวถึงแนวทางการวิจัยเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน จำเป็นต้องทำความเข้าใจร่วมกันก่อนว่าการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนนั้นก็คือการพัฒนาที่มุ่งเน้นประโยชน์เฉพาะหน้าทางด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตหรือความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ซึ่งทำให้การพัฒนานั้นไม่สามารถดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพในระยะยาว แม้แต่ความสำเร็จทางเศรษฐกิจก็จะเป็นเพียงการเพิ่มตัวเลขรายได้ประชาชาติในช่วงสั้นๆ เท่านั้น ส่วนการพัฒนาที่ยั่งยืนหมายถึงการพัฒนาที่ทำให้ทุกคนทุกกลุ่มในสังคมได้รับผลดีจากการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน มีโอกาสที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นเรื่อยๆ และสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขและสามารถที่จะเก็บรักษาสิ่งที่มีค่าของสังคมทั้งธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมให้ตกทอดแก่คนรุ่นต่อไปได้มีโอกาสดูแลและได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตลอดไป การเสนอแนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในที่นี้จึงจะมุ่งเน้นประเด็นนี้เป็นสำคัญ

แนวทางการวิจัยประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่จะเป็นรากฐานให้แก่การพัฒนาที่ยั่งยืน อาจจัดลำดับความสำคัญโดยพิจารณาจากความจำเป็นเร่งด่วน ดังนี้

๑ การศึกษาประวัติศาสตร์ "การพัฒนา" ของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในทุกรูปแบบ โดยที่สามารถเลือกพื้นที่หรือช่วงเวลาได้โดยอิสระ เช่น การศึกษากระบวนการกำหนดนโยบายและการส่งเสริมการผลิตทางการเกษตรของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์และผลกระทบต่อชุมชนและชาวบ้าน ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน การศึกษาพัฒนาการของนโยบายป่าไม้และผลกระทบต่อระบบ

นิเวศและชุมชนชาวบ้าน การศึกษาพัฒนาการของนโยบายของรัฐเกี่ยวกับชาวเขาและผลกระทบต่อระบบนิเวศและชาวบ้านในแต่ละพื้นที่ เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ การพัฒนา ” และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมอาจจะปรับเปลี่ยนไปสู่คำถามอื่นๆได้อย่างกว้างขวาง เช่น ประวัติศาสตร์การสร้าง “ ความเป็นคนอื่น ” ให้แก่ชาวเขาที่ยังไม่เข้ามาสู่การผลิตภาคที่เป็นทางการตามที่นโยบายพัฒนาของรัฐพยายามผลักดันซึ่งส่วนหนึ่งได้แก่การสร้างภาพชาวเขาว่าเป็นผู้ตัดไม้ทำลายป่า ผลิตยาเสพติด และด้อยความเจริญทุกๆด้าน ประวัติศาสตร์การพัฒนาและด้อยพัฒนาของเขตการผลิตสมัยใหม่และเขตการผลิตตามจารีตประเพณีโดยเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์กระบวนการกำหนดนโยบายสาธารณะเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและผลกระทบ ตั้งแต่พ.ศ.๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์กระบวนการกลายเป็นเมืองในหัวเมืองใหญ่และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์การขยายตัวของรัฐในด้านต่างๆและผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม หรือขยายไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ความร่วมมือกันของภาครัฐและเอกชนในโครงการ “ พัฒนา ” ในพื้นที่ต่างๆ และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ

จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษาประวัติศาสตร์ “ การพัฒนา ” และผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมให้ชัดเจน เพราะสังคมจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้อย่างเป็นระบบว่า “ การพัฒนา ” ของรัฐตลอดระยะเวลาที่สิบปีนั้นส่งผลดีหรือผลเสียต่อระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมอย่างไร เพื่อที่จะได้แสวงหาทางเลือกใหม่ๆในการพัฒนาที่กว้างขวางและหลากหลายเพื่อให้แต่ละชุมชนหรือแต่ละท้องถิ่นสามารถเลือกแนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของตนเองซึ่งย่อมดีกว่าการยอมรับการพัฒนาแนวทางเดียวที่รัฐกำหนดดังเช่นในช่วงที่ผ่านมาอันเป็นการพัฒนาที่ชาวบ้านกลายเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรราคาถูกหรือขายแรงงานไร้ฝีมือในขณะที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายไปอย่างรวดเร็ว

๒. ประวัติศาสตร์ “ การปรับตัว ” ในการจัดการธรรมชาติของภาคประชาชน การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านในการดูแลรักษาธรรมชาติในรูปแบบต่างๆ และศึกษาพลวัตของการสั่งสมความรู้ของชาวบ้านอย่างเป็นประวัติศาสตร์

การศึกษาทำนองนี้มีมากพอสมควรแล้ว หากแต่ยังคงจำเป็นที่จะต้องศึกษาเพิ่มเติมต่อไป และควรที่จะเน้นให้มีการศึกษาที่หลากหลายทั้งในแง่พื้นที่และในแง่วัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเน้นให้ศึกษาถึงกระบวนการที่ชาวบ้านจัดการกับธรรมชาติอย่างเป็นระบบ อาจจะขยายกรอบคำถามหลักไปสู่ประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของประชาชนในกรณีความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ประวัติศาสตร์การปรับตัวของคนในเขตเมืองเมื่อเผชิญหน้ากับปัญหาสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบ้านในด้านการจัดการทรัพยากรเมื่อเข้าสู่การผลิตสมัยใหม่ ประวัติศาสตร์กระบวนการคัดเลือกพันธุ์สมุนไพรหรือประวัติศาสตร์กระบวนการการเลือกสรรและสร้างสรรค์ความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงการรับรู้ “ ธรรมชาติ ” ของชนชั้นกลางในเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ ถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์การก่อตัวขององค์กรเพื่อสิ่งแวดล้อมของคนในเมือง ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงในการสื่อสารทางสังคมเรื่องนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม ประวัติศาสตร์ความรู้ลึกของชนกลุ่ม

ต่างๆเกี่ยวกับธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงในชีวิตประจำวันของคนในเมืองหรือคนในชนบทในภาวะที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ฯลฯ

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ การปรับตัว ” ในการจัดการธรรมชาติของภาคประชาชนนี้เป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างเพราะจะทำให้สังคมได้รับรู้ถึงแนวทางการดำเนินชีวิตที่หลากหลายที่มีผลดีทั้งต่อคุณภาพชีวิตและต่อระบบนิเวศแทนที่จะยอมจำนนต่อการข่มขู่ของอำนาจรัฐและวัฒนธรรมบริโภคนิยม ขณะเดียวกันจำเป็นต้องเข้าใจว่าหากต้องการการพัฒนาที่ยั่งยืนจะต้องทำให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนพฤติกรรมของคนในสังคมไม่ให้ทำลายธรรมชาติ ซึ่งกระบวนการนี้จะทำได้ก็ต่อเมื่อมีความเข้าใจอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งเกี่ยวกับวิธีการและผลการปรับตัวหรือการจัดการธรรมชาติโดยคนกลุ่มต่างๆในระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป

๓. การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชน การศึกษาประวัติศาสตร์ลักษณะนี้มีจุดเน้นที่การศึกษาระบบนิเวศที่สัมพันธ์กับชีวิตของประชาชนอย่างมีมิติของความเปลี่ยนแปลง เช่น ศึกษาประวัติศาสตร์วิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำยมตั้งแต่อดีต (เท่าที่หาหลักฐานได้) จนถึงปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์การอยู่ร่วมกับระบบนิเวศหนึ่งๆอย่างมีมิติความเปลี่ยนแปลงจะทำให้เข้าใจได้ถึงการเลือกสรรวิถีชีวิตให้สอดคล้องและใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศนั้นอย่างเหมาะสม เช่น วัฏจักรของแม่น้ำมีผลทั้งต่อการทำนา การค้าขาย การจับปลา ตลอดจนมีผลต่อความกิดความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับแม่น้ำ เมื่อระบบนิเวศของกลุ่มน้ำเปลี่ยนไปย่อมมีผลกระทบต่องิเลสวิถีชีวิตของคนอย่างลึกซึ้ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนเช่นนี้จะแตกต่างจากการศึกษาระบบนิเวศทางกายภาพเพียงอย่างเดียว เพราะระบบนิเวศหนึ่งจะมีความหมายได้ไม่ใช่ว่าลักษณะกายภาพใดๆหากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างคนกับชีวิตอื่นๆในระบบนิเวศนั้นๆต่างหาก ถ้าเข้าใจความสัมพันธ์อันกว้างขวางระหว่างคนกับสรรพชีวิตในระบบนิเวศหนึ่ง ๆ อย่างลึกซึ้ง ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการเปลี่ยนท่าทีของคนในสังคมที่มีต่อธรรมชาติ และทำให้รัฐและสังคมมีความระมัดระวังที่จะใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเหมาะสม

ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนจึงเป็นเรื่องที่จำเป็นต้องสนับสนุนโดยเฉพาะในเวลาทีโครงการใหญ่ๆของรัฐและธุรกิจเอกชนได้ทำลายสมดุลย์ของระบบนิเวศอย่างรุนแรงเช่นในปัจจุบันนี้ เพราะความเข้าใจประวัติศาสตร์ระบบนิเวศกับการดำรงชีวิตของประชาชนในระบบนิเวศหนึ่งๆที่ชัดเจนและกว้างขวางมากขึ้นเท่าใดก็ยิ่งจะทำให้การต่อรองของชาวบ้านกับรัฐในกรณีทีจะมีโครงการขนาดใหญ่เข้าไปทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมมีพลังมากขึ้นและจะสามารถป้องกันไม่ให้นโยบายหรือโครงการขนาดใหญ่ของรัฐเข้าไปทำลายระบบนิเวศอันเกิดจากความไม่เข้าใจสมดุลย์ของระบบนิเวศนั้นๆ เช่น การสร้างโครงสร้างพื้นฐานทั้งหลายบนพื้นที่ชุ่มน้ำแถบลุ่มน้ำยมซึ่งก็คือการทำลายแหล่งเก็บน้ำธรรมชาติและแหล่งเพาะพันธุ์ปลาธรรมชาติไปจนหมดสิ้น และความรู้ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้นนั้นนอกจากจะช่วยในการผลักดันให้รัฐปรับเปลี่ยนนโยบายแล้วยังอาจจะส่งผลให้ชาวบ้านแถบนั้นมีความภาคภูมิใจในตนเองมากขึ้นเพราะสังคมได้รับรู้ว่าพวกเขามีวัฒนธรรมที่เกื้อกูลต่อสมดุลย์ของระบบนิเวศและมีศักยภาพที่จะปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่แปร

เปลี่ยนไป ซึ่งเชื่อว่าความภาคภูมิใจเช่นนี้จะกลายเป็นแรงผลักดันให้เกิดการดูแลรักษาระบบนิเวศที่ตนอยู่
ร่วมอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นอีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมกับการดำรงชีวิตของประชาชนสามารถศึกษา
ในอีกระดับหนึ่งได้ด้วย คือ การศึกษาในระดับของชีวิตประจำวัน การศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับชีวิต
ประจำวันนี้จะสามารถเข้าใจได้ทั้งการปรับตัวของประชาชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ
และสิ่งแวดล้อม และเข้าใจได้ถึงการให้ความหมายแก่สิ่งแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนและมีพลังต่อการกำหนด
พฤติกรรมของประชาชน เช่น ความแปรเปลี่ยนของความคิดและความสำนึกเรื่อง “พื้นที่” ในชีวิตประจำ
วัน เป็นต้น

นอกจากประโยชน์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในแต่ละหัวข้อที่
กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีเหตุผลอื่นๆอีกมากที่ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม
เป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนสำหรับสังคมไทย หากทุกฝ่ายต้องการเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาไปเป็นการพัฒนา
ที่ยั่งยืน ดังตัวอย่างข้างล่างนี้

๑. สถาบันชุมชนเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญทั้งในการเป็นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืนและการเป็น
หมอนรองรับผลกระทบจากวิกฤติต่างๆ หากสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่าง
ชุมชนกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่มีความลุ่มลึก จะช่วยให้ชุมชนและสังคมตระหนักถึงศักยภาพและ
ข้อจำกัดทางภูมิปัญญาของชุมชนในการดูแลและใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศในขณะที่มีความเปลี่ยนแปลง
ทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมเกิดขึ้นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ความรู้นี้จะช่วยให้สามารถฟื้นฟู
หรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ชุมชนและระบบนิเวศได้ดีขึ้น และเป็นฐานแก่การเลือกแนวทางการพัฒนาที่
จะช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ซึ่งจะได้จาก
ระบบนิเวศที่สมดุลนั้นจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่จะเอื้อให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ตลอดไป

๒. ประวัติศาสตร์ด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจะมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงท่าทีหรือทัศนคติ
ของคนชั้นกลางต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมด้วย ในปัจจุบันคนชั้นกลางส่วนใหญ่ยังคงมองระบบนิเวศ
และสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่มนุษย์จะใช้ประโยชน์เพียงแต่ต้องกำจัดมลพิษที่เกิดขึ้นมิให้มี
ผลกระทบต่อสุขภาพมากเกินไป โดยที่วิธีกำจัดมลพิษยังคงเน้นที่การใช้เทคโนโลยีแบบปลายท่อ ประวัติ
ศาสตร์ด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมจะช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างซับซ้อนระหว่างวิถีชีวิต
มนุษย์กับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ซึ่งความรู้ความเข้าใจนี้จะเปลี่ยนทัศนคติคนชั้นกลางต่อระบบนิเวศ
วิทยาและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งต่อการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วย และด้วยท่าทีหรือทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมที่
เปลี่ยนไปนี้ย่อมนำไปสู่การเปลี่ยนท่าทีต่อชีวิตเพราะมองเห็นคุณค่าของชีวิตในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ
ระบบนิเวศทางธรรมชาติและสังคม โดยเฉพาะการมองเห็นคุณค่าของชีวิตที่มีมากกว่าความสามารถในการ
บริโภคสินค้าสัญลักษณ์อันเป็นท่าทีต่อชีวิตที่ครอบงำชนชั้นกลางอยู่ในปัจจุบัน นับเป็นการเปลี่ยนแปลง
ในระดับโลกทัศน์ที่จะช่วยลดอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมลงได้ และเมื่อลดบริโภคนิยมลงได้โดยที่
คนตระหนักถึงความสุขอันเกิดจากการดำรงชีวิตในชุมชนและธรรมชาติอย่างสมดุลมากขึ้น อุดมการณ์การ
ผลิตแบบพึ่งตนเองซึ่งเป็นฐานสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาที่ยั่งยืนก็จะมีพลังมากขึ้น

อนึ่ง ในสถานการณ์ปัจจุบันที่ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การวิจัยประวัติศาสตร์ด้านนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เน้นประเด็นเรื่องนโยบายของรัฐและโครงการใหญ่ๆของรัฐและเอกชนที่ทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมตลอดจนประเด็นปัญหาโครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจที่ทำให้การป้องกันและการแก้ปัญหาการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในอดีตดำเนินไปอย่างไรประสิทธิภาพ จะกระตุ้นให้มีการผลักดันให้เกิดการปฏิรูปโครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนชั้นกลางที่มีการศึกษาที่มีความตระหนักในปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมากอยู่แล้ว แต่ที่ผ่านมายังมิได้รับรู้หรือมีความเข้าใจเพียงพอว่าส่วนใหญ่ของปัญหาด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเกิดจากอะไร ยังมีความเข้าใจผิดว่าชาวเขาเป็นตัวการใหญ่ที่ตัดไม้ทำลายป่าหรือเข้าใจเพียงว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมในเมืองเกิดจากความเห็นแก่ตัวของบุคคลยังขาดความเข้าใจความบกพร่องในระดับโครงสร้างเศรษฐกิจการเมือง ความรู้ทางประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่แพร่หลายมากขึ้นจะเป็นพลังให้ชนชั้นกลางซึ่งมีอำนาจต่อรองทางการเมืองสูง มีบทบาทมากขึ้นในการผลักดันให้เกิดการมองปัญหาและการแก้ปัญหาการทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมในระดับโครงสร้าง เช่น ผลักดันให้เกิดการกระจายอำนาจในการตัดสินใจนโยบายสาธารณะหรือการกระจายอำนาจในการดูแลจัดการหรือฟื้นฟูระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น การกระจายอำนาจทางการเมืองเช่นนี้รวมถึงการพัฒนากระบวนการตรวจสอบการทำงานของฝ่ายการเมืองและราชการจะช่วยลดการทำงานระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมโดยตรงและโดยอ้อม เช่น ทำให้โครงการใหญ่ๆทั้งหลายต้องดำเนินไปโดยไม่ทำลายระบบนิเวศ หรือ ทำให้การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยใช้เทคโนโลยีต้องกระทำอย่างจริงจังและมีประสิทธิภาพมากขึ้น เป็นต้น

๓. ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการแข่งขันทรัพยากรระหว่างชาวบ้านด้วยกันก็ปรากฏสูงขึ้นในระยะหลัง เป็นต้นว่าความขัดแย้งระหว่างชาวกู๋กับชาวนาข้าว ระหว่างชาวเขากับชาวนาในพื้นที่ราบ ระหว่างชาวบ้านที่หารายได้จากการตัดไม้ขายกับชาวบ้านที่ทำการเกษตรกรรมซึ่งต้องรักษาต้นน้ำลำธารเอาไว้ ฯลฯ ความขัดแย้งเหล่านี้ส่วนหนึ่งมีข้าราชการและ/หรือนายทุนผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น เข้ามาหนุนหลังฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเพื่อผลประโยชน์ของตนและมีแนวโน้มที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดหรือทั้งสองฝ่ายจะใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกลไกทางวัฒนธรรมที่เคยมีส่วนช่วยลดความขัดแย้งหรือลดความตึงเครียดในสังคมชาวบ้านเริ่มหมดพลังไป หรือใช้ไม่ได้ผลเพราะสภาพปัญหารุนแรงมากขึ้น และรัฐก็มิได้เป็นกลางอย่างแท้จริงในการแก้ปัญหา แต่มีความลำเอียงที่จะเข้าข้างฝ่ายที่ได้เปรียบอยู่แล้ว เช่น นายทุน หรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่เน้นความเปลี่ยนแปลงของปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศหนึ่งๆกับชาวบ้านกลุ่มต่างๆที่อยู่ในระบบนิเวศนั้นๆโดยคำนึงถึงบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของทุกกลุ่ม จะช่วยให้เข้าใจที่มาของความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านที่เกิดจากการแข่งขันทรัพยากร และมองเห็นแนวทางการแก้ปัญหาความขัดแย้งนั้นโดยเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายมีโอกาสเข้าต่อรอง-ประนีประนอม ซึ่งทำให้สามารถแก้ปัญหาโดยสันติวิธีและทำให้สามารถมองเห็นช่องทางที่จะแบ่งสรรทรัพยากรอย่างเป็นธรรมเพื่อประโยชน์ของชาวบ้านทุกฝ่ายโดยไม่ทำลายสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมด้วย ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าชาวบ้านทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องต้องปรับหรือพัฒนากระบวนการผลิตของตนเพื่อให้สอดคล้องกับข้อจำกัดของระบบนิเวศนั้นๆ และสามารถดำรงชีวิตในระบบนิเวศนั้นๆร่วมกันอย่างยั่งยืนสืบไป และหากลดความขัดแย้งในระหว่างชาวบ้านได้

สำเร็จแล้วสร้างเครือข่ายของครัวเรือนเพื่อร่วมมือกันในการดูแลรักษา จัดการ และฟื้นฟูระบบนิเวศและ
สิ่งแวดล้อมขึ้นมา ความสำเร็จในการรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมไว้เพื่อเป็นฐานของการพัฒนาที่
ยั่งยืนก็เป็นสิ่งที่อยู่ไม่ไกลนัก

แน่นอนว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนจำเป็นต้องอาศัยความรู้อื่นๆอีกมาก และความรู้ประวัติศาสตร์ด้าน
นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเป็นเพียงความรู้หนึ่งที่จำเป็นต้องสร้างขึ้นเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของความรู้เหล่านั้น
แต่ความรู้ประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมีความสำคัญเป็นพิเศษประการหนึ่ง คือ เป็นความรู้
แบบสหวิทยาการที่ไม่เพียงแต่เกิดจากการเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่เป็นทางการหรือมีลักษณะเป็นสถาบันแล้ว
เข้าด้วยกันเท่านั้น แต่งานวิจัยหรือผลการศึกษาประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมายังแสดงถึง
การเชื่อมโยงเอาองค์ความรู้ชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนมีอยู่เข้ามาเป็นอย่างมาก เช่น ความรู้เกี่ยวกับความ
หลากหลายทางชีวภาพ ความรู้เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศโดยไม่ทำลายระบบนิเวศ ฯลฯ จน
กล่าวได้ว่าชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนมีบทบาทอย่างสำคัญในการพัฒนาความรู้ด้านประวัติศาสตร์ระบบ
นิเวศและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยและความรู้ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยนี้เป็น
ตัวอย่างที่ดีที่สุดของการนำเอาความรู้แบบตะวันตกมาเชื่อมโยงต่อกับความรู้ของชาวบ้านจนเกิดการสร้าง
องค์ความรู้ที่มีประโยชน์อย่างสูงต่อส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นความรู้ที่เป็นรากฐานที่สำคัญของการ
พัฒนาที่ยั่งยืน

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

สืบทอดรณของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้
กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย สู่อการปลดปล่อยและพัฒนาพลังประชาชน
ขงพุทธ ชูแวน

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ลัทธิวรรณของ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้ กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย สู่อารยธรรมและพัฒนาลัทธิประชาชน

ยงยุทธ ชูแก้ว

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทนำ

อาจกล่าวได้ว่าอย่างน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่ความรู้เกี่ยวกับ “ห้องถิ่น” ต่าง ๆ เริ่มได้รับความสนใจจากชาวไทย ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯ ได้มีบทบาทและขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่เลยเขตที่ราบลุ่มภาคกลางออกไปมากยิ่งขึ้น ซึ่งได้แก่ดินแดนล้านนา บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เขมร ที่ราบสูงโคราชและบริเวณหัวเมืองมลายู ดินแดนเหล่านี้ นับเป็นเขตผลประโยชน์สำคัญที่ทางกรุงเทพฯ จะต้องเข้าไปดูแลและรักษาไว้ เหตุฉะนั้นความรู้เกี่ยวกับ “ห้องถิ่น” ดังกล่าวจึงมีความจำเป็นสำหรับประเทศไทย ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการจัดการปกครองหรือสร้างความชอบธรรมทางการเมือง และเพื่อผลประโยชน์ของด้านเศรษฐกิจ หลักฐานและเอกสารต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าทางศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ได้ให้ความสนใจกับห้องถิ่นในช่วงก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ได้ปรากฏอยู่ในรูปของจดหมายเหตุ เอกสารคำให้การของเชลยศึก บันทึกการเดินทาง เป็นต้น ความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของห้องถิ่นดังกล่าวมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับหลักฐานอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ใหม่ของชนชั้นนำไทยว่าได้มองโลกที่เป็นจริงและกว้างขวางมากยิ่งขึ้นรวมทั้งต้องการที่จะเรียนรู้โลกดังกล่าวด้วย ดังที่จะเห็นได้จากการแปลหรือแปลงวรรณกรรมของสังคมอื่นมาเป็นภาษาไทย เช่น สามก๊ก ราชสีหาธิ อีเหนา ฯลฯ (ดู ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2536 : 122-123) ส่วนจารีตในการเขียนหรือชำระพระราชนิพนธ์ก็ปรากฏว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือห้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น

เมื่อรัฐไทยได้รับอิทธิพลของชาติตะวันตกมากขึ้นนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ความกระตือรือร้นใคร่รู้ในเรื่องราวของ “ห้องถิ่น” ยิ่งมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหัวเมืองและชุมชนต่างๆ ทั้งนี้ก็เพราะเรื่องราวดังกล่าวนับว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญยิ่งในการเจรจาโต้แย้งกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศส เพื่อยืนยันในสิทธิการครอบครองดินแดนของหัวเมืองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนานเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูปการปกครองมาแล้ว ที่ได้โปรดฯ ให้ขุนนางในห้องถิ่นหลายแห่งได้รวบรวมประวัติของเมือง ชุมชน และบันทึกไว้เป็นเอกสารของหลวงสำหรับการเจรจากับชาติตะวันตกดังกล่าวและยังได้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการปฏิรูปการปกครองต่อมา ในระยะแรกเอกสารดังกล่าว

ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารของรัฐ เช่น วชิรญาณ วชิรญาณวิเศษ ราชกิจจานุเบกษา ซึ่งมีทั้งเอกสารบันทึกของขุนนาง คำนาน และพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน ลาว ล้านนา และคาบสมุทรมลายู ต่อมาภายหลังต้นฉบับของงานเขียนเหล่านี้ก็ได้มารวมพิมพ์อยู่ในชุด ประชุมพงศาวดาร ภาคต่าง ๆ เช่นเดียวกับการรวบรวมเรื่องราวของลัทธิประเพณีของภูมิภาคต่าง ๆ และเรื่องราวของภาษาและกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยนั้นส่วนใหญ่ก็ได้เคยตีพิมพ์ลงในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ และต่อมาก็ได้รวบรวมพิมพ์อยู่ในหนังสือชุด ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หลัง พ.ศ. 2500 มาแล้ว

จะเห็นได้ว่าการศึกษาที่เกี่ยวกับท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องราวของประวัติศาสตร์นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เมื่อมองย้อนกลับไปในนอกจากมีเหตุผลเพื่อประโยชน์ใช้สอยโดยตรงโดยนำเอาเรื่องราวดังกล่าวมาแสดงเป็นหลักฐานในการต่อรองกับชาติมหาอำนาจหรืออ้างสิทธิ์ในการครอบครอง “ท้องถิ่น” แล้ว ในอีกด้านหนึ่งการคุกคามจากวัฒนธรรมของชาติตะวันตกที่มีเพิ่มมากขึ้นและเกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรงนั้นได้ส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤตขึ้นในเอกลักษณ์ไทยแบบเก่าที่ถูกปฏิเสธจากชาวตะวันตกมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นสูงของไทยต้องปรับตัวเองในเรื่องเอกลักษณ์กันครั้งใหญ่ นั่นคือการค้นหาตัวเองใหม่ในสิ่งที่มีลักษณะเป็นสากลแต่ยังคงวางอยู่บนรากฐานของความเป็นไทย ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นทางออกที่มีไม่มากนักทางหนึ่งที่เหลืออยู่ (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 9-26) การเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาดังกล่าวมานี้จึงนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานด้านไทยศึกษาที่สำคัญโดยชนชั้นผู้นำและการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นก็เป็นส่วนหนึ่งของไทยศึกษามาตั้งแต่เริ่มแรกแล้วเช่นกัน แม้ว่าจะมีสัดส่วนที่ไม่มากนักและได้ซบเซาลงไปมากเมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ตาม

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว ดูเหมือนว่าบรรยากาศการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นจะตึกคักขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะจุดมุ่งหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ก็คือการให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีบทบาทมากขึ้นในการปกครองประเทศ ด้วยเหตุนี้เรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งที่รัฐควรรับรู้และทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น การที่รัฐบาลได้เชิญสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรุ่นแรกให้มาปาฐกถาเรื่อง สภาพจังหวัดของตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา สภาพภูมิศาสตร์ และความเป็นอยู่ทั่วไปของราษฎรทั่ว ๆ ไป ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจต่อท้องถิ่นของรัฐได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับเนื้อหาบางส่วนของปาฐกถาเหล่านั้นที่แสดงให้เห็นถึงความสำนึกที่ผู้แทนแต่ละคนมีต่อท้องถิ่นของตน ตลอดจนความมุ่งหวังในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ ปาฐกถาดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2478 ภายใต้อำนาจปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ และได้รับการพิมพ์ซ้ำอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2539 อย่างไรก็ตามจากการที่มีความผันผวนทางด้านการเมืองภายหลังการปฏิรูปการปกครองได้

ไม่นาน ความสนใจต่อห้องถิ่นของหน่วยราชการหรือผู้นำได้จางหายไปอย่างรวดเร็ว โดยมีแนวคิดเรื่องชาตินิยมเข้ามาแทนที่ คือการสร้างศูนย์กลางของ “ชาติ” ให้มีความเข้มแข็ง ซึ่งนอกจากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้พระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีวัฒนธรรมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกด้วย ผู้นำในสมัยนี้ได้เลือกที่จะใช้วัฒนธรรมของราชสำนักและกรุงเทพฯ เป็นวัฒนธรรมของชาติ ด้วยเหตุคั้งนั้นจึงไม่พยายามที่จะมองหาความหลากหลายของห้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงดังกล่าวจึงมุ่งแสดงให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์และยิ่งใหญ่ของชาติไทย โดยการเสริมต่อจากงานของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่า หรือไม่ก็เป็นการลอกเลียนคัดแปลง แล้วแทรกการปลุกใจให้รักชาติ หรือชื่นชมวีรบุรุษ ดังเช่นงานของหลวงวิจิตรวาทการเป็นตัวแทนสำคัญของงานเขียนในยุคนี้

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้แม้ว่าความสนใจของรัฐต่อเรื่องราวของห้องถิ่นจะลดลง แต่ความตื่นตัวสนใจในเรื่องราวตัวเองของคนห้องถิ่นกลับปรากฏให้เห็นมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็ควรจะมีเหตุผลมาจากกระแสความเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาในช่วงทศวรรษ 2470 ซึ่งได้บรรลุจุดหมายสูงสุดโดยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 กระแสการยอมรับรัฐธรรมนูญในระบบการปกครองแบบใหม่ที่ศึกษากันในจังหวัดต่าง ๆ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความตื่นตัวทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น สิ่งดังกล่าวสัมพันธ์กับ “ผลิตผล” ของระบบการศึกษาแบบใหม่ที่ทำให้คนในห้องถิ่นมีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ด้านต่าง ๆ ที่แปลกใหม่และกว้างขวางกว่าเดิม เหล่านี้จึงช่วยกระตุ้นให้เกิดความสำนึกในเรื่องห้องถิ่นตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของอดีตหรือประวัติศาสตร์ที่มีรากฐานการศึกษาและสืบทอดกันมาในสังคมไทยเป็นเวลานานแล้ว

ด้วยเหตุนี้ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงไม่แปลกอันใดที่พบว่าผู้นำในห้องถิ่นทั้งที่เป็นพระภิกษุหรือผู้ที่เคยบวชเรียน รวมทั้งผู้ที่ได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ ต่างกระตือรือร้นที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของห้องถิ่นตัวเองมากขึ้น ในระยะนี้ได้เริ่มมีการรวบรวมโบราณวัตถุและเอกสารพื้นบ้านมาเก็บรักษาไว้ตามวัด ซึ่งก็ทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการศึกษาความเป็นมาของห้องถิ่นที่โยงใยเข้ากับหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารเหล่านั้นในเวลาต่อมา

จากการสำรวจภูมิหลังของการศึกษาแล้วจะเห็นได้ว่า เนื้อหาเกี่ยวกับห้องถิ่นได้มีอยู่ในความรู้ด้านไทยศึกษามาตั้งแต่ในระยะเริ่มแรกที่ได้รับอิทธิพลของตะวันตกแล้ว อย่างไรก็ตามชนชั้นผู้นำไทยขณะนั้นซึ่งเป็นผู้ที่ได้อริเริ่มต้นการศึกษาเรื่องดังกล่าวก็ได้วางโครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาไปตามกรอบอุดมคติของการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่ คือ การยึดเอาวัฒนธรรมของราชสำนักเป็นศูนย์กลางหรือสูงสุดและมีวัฒนธรรมของห้องถิ่นต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบ โดยมีความสัมพันธ์ในเชิงลดหลั่นกันลงมา “ห้องถิ่น” จึงเป็นรายละเอียดของวัฒนธรรมไทย การศึกษาเรื่องราวของห้องถิ่นจึงช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรม “ไทย” ได้ดีขึ้น โครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาดังกล่าวนี้จึงมีปัญหามาก

ประการกล่าวคือ ในเมื่อเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” เป็นแต่เพียงส่วนประกอบที่ช่วยให้เข้าใจในวัฒนธรรม “ไทย” มากขึ้น การศึกษาเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” จึงไม่ได้มุ่งทำความเข้าใจกับ “ท้องถิ่น” ในฐานะที่มีพลังวัฒนธรรมของตัวเอง รวมทั้งยังมีความหลากหลายแตกต่างกันในแต่ละ “ท้องถิ่น” สิ่งเหล่านี้ได้ถูกบิดเบือนลบเลือนออกไปหมด ความแตกต่างได้กลายเป็นเรื่องนอกกลุ่มนอกทางในสายตาของผู้ปกครองไทย เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ไทย” ก็ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่อยู่ในระนาบเดียวกัน ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” ซึ่งอยู่ในสถานะที่ถูกกำหนดเอาไว้แล้วในลักษณะดังกล่าว (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 1-3)

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีปัจจัยทั้งภายในและภายนอกทำให้การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไทยคดีศึกษาในลักษณะดังกล่าวได้รับความสนใจตัวเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์นั้นเติบโตขึ้นอย่างน่าสนใจ ตลอดช่วงเวลา 40 ปี ที่ผ่านมามีงานเขียนจำนวนมาก ทั้งได้พัฒนาเนื้อหาและวิธีการศึกษาให้ก้าวหน้าขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ เข้ามาร่วมศึกษาอย่างลึกซึ้ง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากในช่วงเวลาดังกล่าว ท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยได้รับผลกระทบอย่างมากจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางด้านเศรษฐกิจและสังคม อันก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ที่หลากหลายและสลับซับซ้อนตามมาดังเป็นที่รับรู้กันอยู่ในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ท้องถิ่นศึกษาในแนวทางเดิม ๆ จึงไม่เพียงพอที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับเข้าใจสังคมอีกต่อไป ในช่วง 2 ทศวรรษหลังนี้เองที่ได้มีแนวคิดทฤษฎีและมุมมองใหม่ ๆ ที่ทำให้ท้องถิ่นศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ก้าวหน้าไปเป็นอันมาก มีแนวโน้มการศึกษาที่เป็นการ “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกนอกกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย กล่าวคือแสดงให้เห็นถึงความเป็นตัวของตัวเองของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลายและในบางกรณีก็ได้เสนอความเป็นอิสระของท้องถิ่นที่ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมของศูนย์กลางแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างความชอบธรรมและเป็นพลังให้กับชุมชนสำหรับการต่อรองในการใช้อำนาจอธิปไตย ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ลักษณะดังกล่าวมีแนวโน้มได้รับความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตามการศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นในรอบสี่ทศวรรษหลังสุดก็มีปัญหาในด้านต่าง ๆ ตลอดมา ที่สำคัญในปัจจุบันองค์ความรู้ใหม่ ๆ ซึ่งมีอยู่จำนวนมากนั้นมักไม่ค่อยจะได้เผยแพร่ไปสู่สาธารณะและดูเหมือนว่าภาครัฐบาลเองก็ไม่ได้นำเอาความรู้ดังกล่าวมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาเพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ เท่าใดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์ความรู้ของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ที่นักวิชาการฝ่ายต่าง ๆ เห็นว่ามีความจำเป็นและสำคัญยิ่งขึ้นในสภาวะการณ์ปัจจุบัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็คงเนื่องมาจากการที่ไม่ได้ตระหนักถึง “ความหมาย” ขององค์ความรู้ดังกล่าวมาตั้งแต่ต้น และที่เป็นปัญหาสำคัญก็คือผลงานการศึกษาวิจัยเรื่องท้องถิ่นใน

มิติประวัติศาสตร์ก่อนข้างจะกระจัดกระจายและมีความสลับซับซ้อนหลากหลายทั้งทางด้านเนื้อหา แนวคิด และทฤษฎีต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้นำมาประมวลวิเคราะห์ สังเคราะห์ จัดระบบให้เกิดเป็นความรู้ที่เข้าใจได้ง่าย ตลอดจนรู้ถึงปัญหาและข้อจำกัดต่าง ๆ ที่มีอยู่ตลอดมา

ด้วยตระหนักถึง บทบาท ความหมาย และความสำคัญของท้องถิ่นศึกษาในแง่ดังกล่าว จึงเห็นความจำเป็นว่าควรจะต้องมีการประมวลองค์ความรู้เรื่อง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ ซึ่งได้ทำการศึกษาวิจัยโดยนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในช่วงเวลาประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้ทราบถึงความเป็นมา ทิศทาง แนวโน้ม และปัญหาของการศึกษาวิจัยในช่วงเวลาดังกล่าวในแง่มุมต่าง ๆ ตลอดจนพิจารณาถึงบริบททางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเพื่อที่จะได้เข้าใจถึงสถานภาพขององค์ความรู้เรื่องนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งนอกจากจะสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวมาใช้เป็นประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ในภาวะการณ์ปัจจุบันแล้ว จุดมุ่งหมายสำคัญในการประมวลองค์ความรู้ครั้งนี้ในอีกด้านหนึ่งก็คือ ข้อเสนอบางอย่างที่มองเห็นก็จะเป็นพื้นฐานสำคัญในการตั้งโจทย์หรือกำหนดทิศทางการศึกษาวิจัยในอนาคต

ควรกล่าวถึงเป็นอย่างยิ่งว่า ในช่วงประมาณหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีการสำรวจและประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นภาพรวมมาแล้วอย่างน้อย 4 ครั้ง (ดู ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 2529 ก. : แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ, 2536 : อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : Thongchai Winichakul, 1995) อย่างไรก็ตามการเสวนาและการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้ง 4 ครั้งดังกล่าวมานี้ก็ยังไม่ละเอียดและครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ควร ที่สำคัญก็คือ เกือบทั้งหมดไม่ได้ให้ความสนใจถึงสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2516 เลย ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะมีเคลื่อนไหวที่น่าสนใจอยู่ไม่น้อยก็ได้ เช่นเดียวกับในช่วงทศวรรษหลังสุดก็มักจะสรุปว่าเป็นการศึกษาที่ยังย่ำอยู่กับที่หรือมีความก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ น้อยมาก การประเมินสภาพดังกล่าวส่วนใหญ่จึงเป็นการสรุปความเห็นและตั้งข้อสังเกตอย่างกว้าง ๆ ขาดข้อมูลรายละเอียดสนับสนุนอย่างเพียงพอ ซึ่งแม้ว่าข้อสรุปเหล่านั้นจะเป็นที่ยอมรับแต่ก็ยังขาดความเคลื่อนไหวบางอย่าง ซึ่งซ่อนตัวอยู่ในภาพที่ดูเหมือนกันนั้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้แต่ต้นและจากปัญหาของการประเมินสถานภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมา งานวิจัย "การประมวลองค์ความรู้เรื่อง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์" จึงเป็นการช่วยเสริมความรู้ประเด็นเหล่านั้นให้ชัดเจนและมีมิติต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งบทความนี้จะเป็นการสรุปผลจากรายงานการวิจัยดังกล่าว

อนึ่ง งานชิ้นนี้ใช้คำว่า “ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” แทนคำ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ทั้งนี้ก็เพราะสองคำดังกล่าวมีความหมายที่แตกต่างกันอยู่พอสมควรทั้งในด้านขอบเขตทางกายภาพ เนื้อหา และวิธีการศึกษา กล่าวคือ ในช่วงเวลาที่ผ่านมาหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ พยายามที่จะนิยามความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” กันอย่างหลากหลายแตกต่างกันไปตามภูมิหลังความสนใจและปรัชญาของสาขาที่ตัวเองได้ศึกษามา อย่างไรก็ตามเมื่อได้พิจารณาความเห็นดังกล่าวอย่างละเอียดแล้วก็อาจสรุปความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในปัจจุบันได้ระดับหนึ่ง คือ เป็นการศึกษาถึงประสบการณ์หรือกิจกรรมทุก ๆ ด้านของผู้คนใน “ห้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน “ห้องถิ่น” นี้สามารถจะพิจารณากำหนดขึ้นมาจากความสัมพันธ์ในระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม และต้องศึกษารวมไปถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยของห้องถิ่นที่ศึกษากับห้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ และกับหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ที่สำคัญอย่างขาดเสียมิได้ก็คือจะต้องศึกษาห้องถิ่นในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ โดยจะต้องคำนึงด้วยเสมอว่าเนื้อหาที่แยกออกไปเป็นส่วน ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมนั้นล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น นอกจากนี้ต้องเป็นการศึกษาจากภายในและให้ความสำคัญแก่มิติทางวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทางสังคมบนพื้นฐานของอุดมการณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดการครอบงำของอุดมการณ์หลักและการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว (ดู ธิดา สาระยา, 2525, 2529, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ; สุเทพ สุนทรภะสัช, 2528 ; จลอง สุนทราวาณิชย์, 2529 ข.; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก., 2531 ; ศรีศักร วัลลิโภคม, 2531, 2533, อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ก.)

“ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและมองเห็น “หน่วย” หรือความหลากหลายของสังคมตามที่มุ่งหวังดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่จะต้องใช้ประสบการณ์ เวลา และความละเอียดอ่อนในการเข้าไป “ทำความเข้าใจ” นอกจากนี้เนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ก็ควรจะโน้มเอียงหรือเน้นมาทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่มากขึ้น เพราะเป็นช่วงที่มีหลักฐานข้อมูลเพียงพอที่สามารถอธิบายวิถีชีวิตของผู้คนใน “ห้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้อย่างละเอียดรอบด้านครอบคลุมทุกประเด็นดังกล่าวข้างต้น ในอีกด้านหนึ่ง “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” จึงมีความต่อเนื่องและใกล้ชิดกับลมหายใจของผู้คนในปัจจุบันและนำมาใช้ประโยชน์สำหรับการพัฒนาได้ด้วย

กล่าวอย่างสรุป “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในปัจจุบันควรจะมีมีความหมายที่แคบลงมา ซึ่งอาจกำหนดได้ตามคุณลักษณะข้างต้น อย่างไรก็ตาม เมื่อมองย้อนกลับไปแล้วก็จะพบว่างานการศึกษาเรื่องราวของห้องถิ่นที่เข้าข่ายคุณสมบัติเหล่านี้ไม่ได้มีปรากฏให้เห็นมากนัก หรือยังคงเป็นช่วงที่เริ่มต้นศึกษาเท่านั้น “ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น” ในช่วงเวลาที่ผ่านมาจึงเป็นคำที่กินความหมายกว้างขวางครอบคลุม

คลุมเนื้อหาทั่ว ๆ ไป ที่ มักเป็นการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหรือเมืองโบราณหรือประสบการณ์ด้านหนึ่ง ด้านใดของผู้คนในท้องถิ่นโดยไม่ให้ความสำคัญกับบริบทด้านอื่น ๆ และหน่วยทางกายภาพของท้องถิ่น หรือไม่เห็นว่าหน่วยการศึกษาดังกล่าวมีความหมายและสัมพันธ์กับเนื้อหาอย่างไร นอกจากนี้ ส่วนหนึ่ง ก็ยังเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นการรายงานข้อมูลเบื้องต้น ขาดการวิเคราะห์และเป็นมุมมองจากภายนอกหรือเน้นปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเป็นการศึกษาทางด้านการเมืองและมักมีแนวคิดให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ดำรงอยู่ในกรอบโครงเรื่องของประวัติศาสตร์ชาติ ฯลฯ ด้วย เหตุผลที่อธิบายมาเป็นการเบื้องต้นนี้ การศึกษาที่ผ่านมาจึงมีลักษณะเป็น “ท้องถิ่นศึกษา” ในมิติประวัติศาสตร์มากกว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ซึ่งในปัจจุบันมีความหมายและขอบเขตที่มีลักษณะเฉพาะแคบลงมาดังกล่าว

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ที่มีความหมายกลาง ๆ ทั่วไปนี้ นอกจากเหมาะสมที่จะใช้เรียกงานส่วนใหญ่ในด้านประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาแล้ว ก็ยังครอบคลุมไปถึงงานในสาขาอื่นที่ศึกษาใน “ท้องถิ่น” ด้วย เช่น โบราณคดี มานุษยวิทยา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ คติชนวิทยา และวรรณคดีท้องถิ่น อย่างไรก็ดีตามในการสำรวจงานสาขาที่เกี่ยวข้องดังกล่าวก็จะพิจารณาเฉพาะชั้นที่ศึกษาแสดงให้เห็นถึงลักษณะพัฒนาการของสังคมหรือที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เท่านั้น ทั้งนี้ยกเว้นงานที่เป็น การรวบรวม ปรีวรรตและวิเคราะห์เอกสารประเภท ตำนาน กฎหมาย วรรณกรรมและข้อมูลทางคติชนต่าง ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวพันอยู่กับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์โดยตรง จึงจะเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในกรอบการวิจัยด้วย

จากการยึดถือตามกรอบดังกล่าว การประมวลวิเคราะห์งาน ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ครั้งนี้จึงครอบคลุมเนื้อหาหลายด้าน ได้แก่ เมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ รวมทั้งงานที่เป็นการรวบรวม ปรีวรรต และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถวิเคราะห์พัฒนาการของงานศึกษาในแต่ละด้านอย่างละเอียดลึกซึ้งได้ เช่น การแบ่งยุคสมัยของการศึกษาของเนื้อหาในแต่ละด้านนั้น ถ้าทำอย่างละเอียดแล้วก็จะมึลักษณะซ้อนทับกันอยู่มาก เป็นเรื่องยุ่งยากที่จะต้องใช้เวลาศึกษา และเหมาะสมสำหรับการสำรวจวิเคราะห์เนื้อหาเฉพาะด้านมากกว่าการศึกษาภาพรวมอย่างกว้าง ๆ ดังที่งานชิ้นนี้พยายามที่จะทำ ด้วยเหตุผลดังกล่าว การแบ่งยุคของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในที่นี้จึงจะแบ่งออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ โดยเอาปี พ.ศ. 2520 เป็นจุดเปลี่ยนแปลงสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นต้นมา สามารถมองเห็นความก้าวหน้าของการศึกษาในแต่ละด้านอย่างชัดเจน ซึ่งย่อมเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองและสังคมในช่วงปี พ.ศ. 2516 - 2519 เป็นปัจจัยเกื้อหนุนสำคัญ การ

แบ่งยุคการศึกษาออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ นี้จะมองเห็นภาพรวมพัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในบริบทของการเมืองและสังคมได้ดีขึ้น ขณะเดียวกันก็มิได้หมายความว่า การประมวลวิเคราะห์นี้จะละเลยพลวัตของ 'ท้องถิ่นศึกษา' แต่ละด้านในกรอบเวลากว้าง ๆ ดังกล่าวไป

พัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงแรก (ประมาณ พ.ศ. 2500-2520) :

ระยะของการตื่นตัวและวางพื้นฐาน

ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 - 2520 นับเป็นระยะสำคัญที่มีการตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ ได้เพิ่มปริมาณขึ้นอย่างชัดเจน แม้ว่าแนววิเคราะห์ในการศึกษาส่วนใหญ่จะยังคงสืบเนื่องมาจากยุคก่อนหน้านี้นี้ก็ตาม ในยุคสมัยแห่งการเริ่มต้นนี้นับเป็นช่วงเวลาอันสอดคล้องกับการที่คนในท้องถิ่นได้มีการศึกษาเพิ่มขึ้น รวมทั้งสถาบันการศึกษาระดับสูงก็ได้เริ่มขยายตัวออกสู่ต่างจังหวัด และที่สำคัญก็คือรัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติอย่างต่อเนื่อง ซึ่งได้ส่งผลต่อการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นให้หันมาสนใจศึกษาถึงความเป็นมาของจังหวัดหรือชุมชนของตนเองด้วย นอกจากนี้ในช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษดังกล่าวชาวต่างชาติก็ได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นไทยอย่างจริงจังมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในสาขาโบราณคดีและมานุษยวิทยาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องด้วย การตื่นตัวทางภูมิปัญญาทั่วไปและกระแสของการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงนี้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน สาเหตุที่อยู่เบื้องหลังการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวนี้เป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลที่มาจากสหรัฐอเมริกาที่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้ง

จากการที่ไทยได้เข้าไปสัมพันธ์กับอเมริกาในด้านต่าง ๆ มากขึ้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้ว ผนวกกับนโยบายพัฒนาประเทศของไทยเอง จึงทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างใหญ่หลวงภายในเวลาอันรวดเร็ว นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ประเทศมีเงินไหลเข้ามาอย่างมหาศาล กล่าวในส่วนของอเมริกาเองนั้นได้ใช้เงินถึงประมาณ 20,000 ล้านบาทในช่วง พ.ศ. 2507-2512 เงินดังกล่าวได้แพร่ไปยังต่างจังหวัดตามนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวที่มีทหารอเมริกันเป็นลูกค้าสำคัญอยู่ด้วย การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้ประเทศเจริญทางด้านวัตถุเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว สินค้าอุปโภคบริโภคจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามา ประชาชนบางกลุ่มมีโอกาสทางธุรกิจดีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหารายได้จากการขายบริการแก่บรรดาทหารอเมริกัน สังคมไทยจึงได้รับประสบการณ์ใหม่ ๆ โดยเฉพาะอิทธิพลจากอารยธรรมตะวันตกที่เข้ามาเผชิญหน้าไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ ดนตรี แฟชั่นต่าง ๆ ซึ่งไม่เพียงเฉพาะแต่ชนชั้นสูงหรือผู้ปกครองเท่านั้น หากยังรู้สึกได้

ในประชาชนทั่วไปที่ได้รับการศึกษา อารยธรรมตะวันตกดังกล่าวขัดแย้งกับประเพณีหรือระบบคุณค่าเดิมของไทย ด้วยเหตุดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วที่ผู้นำและปัญญาชนไทยต้องมาคิดคำนึงถึงตัวเองอีกครั้ง ปัญหาเรื่อง “เอกลักษณ์ไทย” เป็นสิ่งที่พวกเขาให้ความสนใจเป็นอันมาก (คู แดมสุข นุ่มนนท์, 2528 : 123 - 155 : นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 26 - 41 และดูบรรยากาศการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในช่วงดังกล่าวเพิ่มเติมได้จาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2533 : 7 - 14)

ภาวะวิกฤติในปัญหา “เอกลักษณ์ไทย” ที่เกิดขึ้นในครั้งนี้ต่างกับในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 ในแง่ของจำนวนของผู้ที่ได้รับผลกระทบ กล่าวคือ “...การขยายการศึกษาอย่างรวดเร็วในช่วงนี้ผลักดันคนจากท้องถิ่นและก้นตรอกให้มาเผชิญความรู้สึกต่ำต้อยต่อหน้าฝรั่งกันมากยิ่งขึ้น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 27) การหันกลับไปชื่นชมและศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติจึงค้นตัวขึ้นมาเป็นอย่างมากในระบอบนี้ ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าเรื่องราวของท้องถิ่นก็ได้รับความสนใจจากคนท้องถิ่นเองเพิ่มขึ้น ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการส่งเสริมจากรัฐบาลในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติด้วยเหตุผลทางการเมืองที่ต้องการสร้างอำนาจของศูนย์กลางให้เข้มแข็งนั้น มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ได้ค้นตัวมากขึ้นตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ประเด็นตามลักษณะของเนื้อหา คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ เมือง และชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษาในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ประเด็นแรก การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองและชุมชนโบราณ นับว่าเป็นผลที่เกี่ยวเนื่องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง กล่าวคือ ได้มีผู้พยายามที่จะวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แหวกออกไปจากแนวทางเดิม ๆ จึงก่อให้เกิดการขยายความรู้รอบรู้บริเวณนอกศูนย์กลาง เป็นการชี้ให้เห็นถึงการมีอยู่ของบ้านเมืองอื่น ๆ ที่หลากหลายอยู่ในดินแดนไทยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณดังกล่าวนี้นี้จึงขัดแย้งกับการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักคือ ประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เน้นศูนย์กลางและเรียงลำดับเวลาจากสุโขทัยมาอยุธยาโดยไม่สนใจบ้านเมืองอื่น ๆ ที่พัฒนาร่วมสมัย นักวิชาการผู้บุกเบิกที่สำคัญในระยะแรกเริ่มนี้ได้แก่ มานิต - ศรีศักร วัลลิโภคม จิตร ภูมิศักดิ์

มานิต - ศรีศักร วัลลิโภคม เป็นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่มีวิธีการที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ เป็นนักวิชาการผู้บุกเบิกการศึกษาโดยการสำรวจภาคสนามทางด้านโบราณคดี ดำเนินสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลทางวัฒนธรรม ตลอดจนถึงการตรวจสอบภาพถ่ายทางอากาศของ

เมืองโบราณจากการออกภาคสนาม จากการตรวจสอบหลักฐานภายในโดยละเอียด ข้อเสนอเรื่องชาติไทยของอาจารย์มานิต จึงมีความแตกต่างออกไปจากกระแสที่อธิบายกัน ท่านได้ปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างของนักวิชาการรุ่นก่อนและร่วมสมัยทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในหลายประเด็น เช่น เรื่องอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรทวารวดีนั้นท่านมีความเห็นว่าไม่ได้มีจริงอย่างกว้างขวางเหมือนกับอิทธิพลทางด้านศิลปะ และเห็นว่ากัมพูชาหรือเขมรหรือกัมพูชา ที่สำคัญได้แก่การพิสูจน์ให้เห็นว่าพระเจ้าอู่ทองไม่ได้เสด็จหนีโรคห่ามาจากเมืองอู่ทอง ทั้งนี้เพราะพบหลักฐานว่าเมืองอู่ทองนั้นเก่าแก่กว่าอยุธยาและเมืองอู่ทองก็ถูกทิ้งร้างก่อนการสร้างอยุธยาถึง 200 ปี ผลงานของอาจารย์มานิตจึงมีความทันสมัยและเป็นประเด็นที่นักวิชาการรุ่นหลังสนใจถกเถียงกันต่อกันต่อมา โดยเฉพาะส่งอิทธิพลให้อาจารย์ศรีศักรได้สืบสานพัฒนาให้ก้าวหน้ามากขึ้น

ผลงานชิ้นแรก ๆ ของอาจารย์ศรีศักร ได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ **ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย** (2524) บทความจำนวนหนึ่งที่ได้ศึกษาในช่วงปลายทศวรรษ 2510 ได้เน้นให้เห็นภาพพัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโบราณในท้องถิ่นมากขึ้น ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมดังกล่าวเน้นว่ามีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของคนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งท่านก็ได้สานต่อความคิดนี้อย่างจริงจังและชัดเจนขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา

จิตร ภูมิศักดิ์ ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยโดยการอาศัยทฤษฎีมาร์กซิสต์ ซึ่งเป็นการวิเคราะห์แนวใหม่ที่เป็นปฏิริยากับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง นอกจากอาศัยทฤษฎีแล้ว จิตร ได้ให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกประเภทและมีความสามารถอันยอดเยี่ยมที่จะใช้หลักฐานเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภาษา วรรณกรรม ตำนาน โบราณคดี รวมทั้งรอบรู้ภาษาต่างประเทศอีกหลายภาษา การค้นคว้าของท่านจึงทำให้ประวัติศาสตร์ยุคก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยามีความก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ผลงานของท่านแม้ว่าจะตีพิมพ์ภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว แต่ช่วงเวลาที่ทำการศึกษาก็อยู่ในระยะทศวรรษ 2500 แม้ว่าจะงานส่วนใหญ่จะมุ่งศึกษาสังคมไทยอย่างเป็นระบบ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็จะให้ภาพพัฒนาการของเมืองโบราณสัมพันธ์กับปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ดังตัวอย่างการศึกษาในหนังสือ **ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ** เป็นต้น

จิตร ภูมิศักดิ์ ยังได้ศึกษาสังคมในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ภาพที่ปรากฏก็คือบ้านเมืองหรือรัฐของคนไทยที่กระจายอยู่ตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้แก่ อโยธยาศรีรามเทพนคร สุพรรณภูมิ ไตรตรังษ์ เพชรบุรี รวมทั้งนครศรีธรรมราช ซึ่งล้วนมีพัฒนาการทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมมาช้านานก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยาและไม่ได้อยู่ในกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใด การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ทะลายกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ตามแนวทางเดิมเช่นนี้จึงได้เพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์โบราณให้ขยายพื้นที่ออกไปสู่ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นการศึกษา

ที่สัมพันธ์สอดคล้องกันดีกับงานของมานิต-ศรีศักร วัลทิโกคม ดังได้กล่าวมา การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ตามแนวทางของจิตร ภูมิศักดิ์ได้มีอิทธิพลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของประชาชนส่วนใหญ่ที่ตื่นตัวมากขึ้นภายหลังขบวนการ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 - 2519

ประเด็นที่สอง ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นการศึกษาพัฒนาการของบ้านเมือง ชุมชน ประวัติบุคคลสำคัญในท้องถิ่นหรือจังหวัดต่าง ๆ โดยการอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กับเนื้อหาและอยู่ในกรอบเวลาของประวัติศาสตร์ชาติไทย หรือเป็นการศึกษาเนื้อหาอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยตรง เช่น ราชวงศ์หรืออาณาจักรใน “ท้องถิ่น” แต่การศึกษาดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงความสำนึกของผู้ศึกษาว่ามีความภูมิใจในบ้านเมืองของตัวเองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” โดยตรง นับเป็นความภาคภูมิใจของคนในท้องถิ่นในลักษณะที่เรียกว่า “ท้องถิ่นนิยม ชาตินิยม” พร้อม ๆ กับการเปิดตัวเองให้สังคมภายนอกรับรู้มากขึ้น

‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยดังกล่าวนี้ นับเป็นกระแสหลักของการศึกษาซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผลงานของปัญญาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาตามอุดมการณ์ของการสร้างรัฐชาติที่มุ่งเน้นเอกภาพและความเข้มแข็งของศูนย์กลาง สำหรับรัฐเองก็สนับสนุนการศึกษาในแนวทางนี้อย่างเต็มที่ หน่วยงานที่รองรับบทบาทนี้ก็คือกรมศิลปากร นักวิชาการผู้ที่มีผลงานอย่างต่อเนื่อง เช่น ศรี อมาตยกุล หวน พันธุพันธ์ เจริญ สุขเกษม สงวน โชติสุขรัตน์ เต็ม วิภาคพจนกิจ ธรรมทาส พานิช เป็นต้น

ความคึกคักของ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยในช่วงก่อน พ.ศ. 2520 ยังเห็นได้จากการที่เอกชนตามจังหวัดต่าง ๆ ได้นำเอาเอกสารทางประวัติศาสตร์และผลงานของนักวิชาการรุ่นก่อน ๆ มาตีพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึกในโอกาสต่าง ๆ ที่สำคัญคือเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ เนื้อหาของเอกสารเหล่านั้นจำนวนมากจะเป็นเรื่องราวของท้องถิ่น เช่น ดำเนิน พงสวาคาร และเอกสารทางราชการอื่น ๆ รวมทั้งเรื่องราวทางประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับประวัติตระกูลของผู้ตายทั้งสิ้น การที่เอกชนทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดได้ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้ นับเป็นบรรยากาศส่วนหนึ่งที่สะท้อนถึงความสนใจประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง หากเป็นเรื่องราวที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างชัดเจน กลุ่มคนเหล่านี้มักเป็นตระกูลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับขุนนางหรือเจ้านายในระดับต่าง ๆ มาก่อน จึงไม่แปลกอันใดที่ความสนใจต่ออดีตของท้องถิ่นของพวกเขาจะอยู่ในกรอบอุดมการณ์ดังกล่าว ได้มีผู้สำรวจศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปีพ.ศ. 2501-2510 ปรากฏว่าในช่วงเวลา

ดังกล่าวมีเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์อยู่ไม่น้อยกว่า 100 เรื่อง (ดู สุวัฒน์ ส่องแสงจันทร์, 2512 : 415-426)

ประเด็นที่สาม การศึกษาเรื่องของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ ในระยะก่อนพ.ศ. 2520 นั้นนับเป็นช่วงเวลาที่มีความเคลื่อนไหวในการศึกษาที่เปิดเผยเรื่องราวของชาวบ้านให้สังคมภายนอกได้รู้จักอย่างเป็นระบบมากขึ้น เรื่องราวของชีวิตตามชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ จะมีความสำคัญและได้รับความสนใจจากรัฐอย่างจริงจังมาตั้งแต่ช่วงของการมองหา “เอกลักษณ์ไทย” แบบชาตินิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามแล้ว หากประมาณ พ.ศ. 2500 นี้ นับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของการศึกษาเรื่องดังกล่าว คือได้มีการยึดเอาวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชาวบ้านมาเป็นแกนกลางในการศึกษาเป็นครั้งแรก โดยในระยะนี้นักวิชาการชาวต่างชาติก็มีส่วนในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวอีกทางหนึ่งด้วย

นักวิชาการไทยผู้มีผลงานที่ควรกล่าวถึงในระยะบุกเบิกและวางรากฐานในการศึกษาทางด้านนี้คือ พระยาอนุมานราชธน ซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีไทยทั่วไปเอาไว้มาก ผลงานของท่านได้มีอิทธิพลต่อนักวิชาการท้องถิ่นให้ทำการศึกษารวบรวมเรื่องราวในภูมิภาคของตัวเองต่อมา ผลงานที่ศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวบ้านของพระยาอนุมานราชธนที่สำคัญได้แก่ *ชีวิตชาวนา* (2497) และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* (2508) นับได้ว่าเป็นงานบุกเบิกเรื่องราวในชุมชนหมู่บ้านไว้อย่างเป็นระบบและรอบด้าน ทั้งการตั้งบ้านเรือน การทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ รวมทั้งปัญหาต่าง ๆ ที่ชาวบ้านต้องประสบ แม้ว่างานดังกล่าวจะค่อนข้างไปทางด้านมนุษยวิทยา แต่พัฒนาการบางด้านก็สามารถมองเห็นในมิติทางประวัติศาสตร์ได้ด้วย วิธีการศึกษาของท่านนอกจากจะเขียนขึ้นมาจากประสบการณ์โดยตรงแล้ว ก็ยังนำเอาข้อมูลจากการบอกเล่าของคนรุ่นก่อน ๆ มาประกอบ นอกจากนั้นก็ยังเป็นการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างภาคกลางกับภูมิภาคอื่น ๆ เท่าที่ทราบหรือมีข้อมูลอยู่อีกด้วย ที่สำคัญเป็นการศึกษาที่ให้ความเคารพในตัวชาวบ้านและคำนึงถึงความหลากหลายของท้องถิ่น ผู้ที่มีผลงานคนอื่น ๆ ในยุคบุกเบิกที่ควรกล่าวถึงต่อมาคือ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ งานของท่านที่เกี่ยวกับชาวลื้อในสิบสองปันนา รวมทั้งเรื่องราวของชาวไตและชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ ก็นับเป็นการบุกเบิกเนื้อหาใหม่ให้แก่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย เช่นเดียวกันกับการศึกษาเรื่องราวของชาวภูไทของคนอื่น ๆ ในภาคอีสาน

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วเช่นกันที่ชาวต่างชาติได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านของไทยอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการชาวอเมริกันสาขามานุษยวิทยา สังคมวิทยา ที่เข้ามาศึกษาในเชิงประจักษ์ อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่การศึกษาหมู่บ้านบางชั้นในปีพ.ศ. 2496 โดย Lauriston Sharp จนกระทั่งมาถึงงานของ Jack M. Potter เรื่อง *Thai Peasant Social Structure* (1976) นั้นก็ไม่ใช่เป็นการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ แม้จะให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชน

หมู่บ้านในด้านต่าง ๆ อย่างน่าสนใจก็ตาม (ดู ถานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538 น. : 11-14 และดูตัวอย่าง การศึกษาในกรณีภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือได้จาก สุเทพ สุนทรเดช, 2511, 2513)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษ 2510 ก็มีงานของชาวต่างชาติที่ศึกษาชุมชนหมู่บ้านในมิติ ทางประวัติศาสตร์ปรากฏให้เห็นอยู่เช่นกัน แม้จะมีไม่มากนัก โดยเนื้อหาที่น่าสนใจออกมานั้นมีอยู่ 2 ด้าน คือ การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และประวัติศาสตร์สังคม ได้แก่งานของ Michael Moerman เรื่อง *Chiagkham's Trade in the 'Old Days'* (1975) และงานของ David Bruce Johnston เรื่อง *Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930* (1975) ตามลำดับ Moerman ได้เข้ามาศึกษาหมู่บ้านไทลื้อ ในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่ พ.ศ. 2503 พบว่าชาวบ้านมีการค้าขายระหว่าง ภูมิภาคมาเนลแล้ว ส่วน Johnston ศึกษาหมู่บ้านในพื้นที่ภาคกลาง ทำให้มองเห็นระบบการผลิตที่ เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไปกับสภาพทางสังคมที่พัฒนาไปในกระแสของการขยายตัวของระบบทุน นิยม ซึ่งมีผลกระทบต่อนานที่ชาวบ้านจะต้องปรับตัวอย่างช้า ๆ นับว่าเป็นการศึกษาสภาพของชุมชนชาวนา ที่มักมีกระบวนการเคลื่อนไหวในตัวเองไปพร้อม ๆ กัน การศึกษาเหล่านี้จะมีอิทธิพลให้แก่การ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านต่อมา

'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงแรกนี้ นอกจากจะปรากฏเป็นเนื้อหาใน 3 ด้าน ดังกล่าวมาแล้ว ก็ยังมีการรวบรวม ปฐมวรรค และวิเคราะห์เอกสารต่าง ๆ ที่เป็น "หลักฐาน" ทางประวัติศาสตร์ด้วย เอกสารพื้นเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพงศาวดาร ตำนาน กฎหมายวรรณกรรม หรือข้อมูลด้านคติชนวิทยา ต่างได้รับความสนใจจากนักวิชาการมาตั้งแต่ต้นแล้วเช่นกัน การรวบรวม ปฐมวรรคเอกสารพื้นเมืองในระยะแรกก็ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณีของภาคเหนือหรือล้านนาไทย ดังเช่นผลงานของ นานิต วัชรโกศลม ประเสริฐ ณ นคร ถิ่น วัดกานต์ สมหมาย เปรมจิตต์ สงวน โชติสุขรัตน์ และป้างคำ ด้อยเชื้อ เป็นต้น ในภาคอีสานก็มีผลงานของพระยาอริยานุวัตร เขมจารี เป็นตัวอย่าง ส่วนชาวต่างชาติที่มีผลงานอย่างต่อเนื่องในด้านการศึกษามิตรประเทศพงศาวดารและตำนาน ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้แก่ David K. Wyatt เช่น พงศาวดารเมืองน่าน ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช และตำนานเมืองปัตตานี เป็นต้น

การศึกษาเรื่องราวทางคติชนวิทยาและวรรณกรรมพื้นบ้านที่ได้รับการบุกเบิกไว้ในระยะนี้ มีผู้แต่งเช่น ผลงานของ กิ่งแก้ว อัคราทร กุหลาบ มัลลิกะมาส ภิญญ จิตต์ธรรม สุวิมล พงศ์ ไพบูลย์ เป็นต้น

การศึกษา "หลักฐาน" ประวัติศาสตร์ในช่วงแรกนี้ส่วนใหญ่มุ่งรวบรวม ปฐมวรรค จัดระบบ หรือเป็นการค้นหา "ข้อเท็จจริง" บางครั้งมากกว่าเป็นการศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมท้องถิ่นในบริบทที่ แวดล้อม "หลักฐาน" เหล่านี้ ต้องรอจนกระทั่งถึงประมาณ พ.ศ. 2520 ที่วิธีการศึกษาเรื่องดังกล่าว ได้ก้าวหน้ามากขึ้น

กล่าวอย่างสรุป ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงแรกนี้เป็นระยะของการบุกเบิกและวางพื้นฐานสำคัญ โดยเฉพาะเกิดจากการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นที่ได้เข้ามาสืบทอดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นทางด้านต่าง ๆ จากนักปราชญ์รุ่นเก่าให้แพร่หลายในวงกว้างขึ้น ปัญญาชนเหล่านี้ได้ใช้ “ภาษา” ของโลกวิชาการสมัยใหม่ที่ได้รับมาจากระบบการศึกษาแผนใหม่แบบตะวันตก “ภาษา” ที่ใช้ในการสื่อสารดังกล่าวไม่ได้หมายถึงแต่เพียงภาษาความเรียงสมัยใหม่ที่เข้าใจง่ายตามแบบปัจจุบันเท่านั้น หากยังหมายถึงการแบ่งหมวดหมู่วิชาตามเนื้อหาอีกด้วย เช่นเป็น “วรรณกรรม” หรือ “ประวัติศาสตร์” หรือ “กฎหมาย” ฯลฯ เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 4-5)

การศึกษาที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยนับเป็นกระแสหลักที่มีอิทธิพลครอบงำสังคมอย่างชัดเจน ทั้งนี้รู้สึกได้จากการแพร่หลายของงานเขียนและการตอบรับจากประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติของเมืองหรือจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งงานที่รวบรวมเกี่ยวกับตำนาน วัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่นมักจะได้รับการตีพิมพ์ซ้ำอยู่เสมอ ผลงานดังกล่าวจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในทำนองชื่นชมตามคอร์ดัมน์วิจารณ์หนังสือของวารสารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เช่น วิทยาสาร อนุสาร อสท. สังคมศาสตร์ปริทัศน์ หรือแม้แต่ ขาวกรุง ช่อฟ้า สยามสมัย ก็มักจะตีพิมพ์บทความที่เกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่เสมอ

ผลงานในระยะแรกนี้เกือบทั้งหมดเป็นของนักวิชาการที่เป็น “ผลผลิต” จากภายใน ด้วยเหตุนี้จึงมีข้อจำกัดในเรื่องแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษา ทำให้มีผลโดยตรงต่อการตั้งคำถามในการศึกษา ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยที่ผลลัพธ์ออกมาจะเป็นลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” แต่ยังคงดำเนินเรื่องอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย คือยกย่องเชิดชู “ท้องถิ่น” ของตัวเองว่าเคยยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทสำคัญอยู่ในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติ ลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าวนี้อาจเป็นปฏิกิริยาของปัญญาชนท้องถิ่นที่เห็นว่าประวัติศาสตร์ของตัวเองได้ถูกกดทับจากศูนย์กลางให้ไร้ความหมายมานานครั้งเมื่อมีโอกาสให้ “ท้องถิ่น” ได้แสดงตัวเองมากขึ้น งานเขียนทางประวัติศาสตร์เหล่านี้จึงออกมาในลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าว ส่วนงานเขียนที่พยายามตั้งคำถามหรือศึกษาแหวกออกนอกกรอบประวัติศาสตร์กระแสหลักออกไป แม้ว่าจะปรากฏให้เห็นอยู่บ้างแล้วในระยะนี้ แต่ก็ยังคงเป็นหน่ออ่อน ๆ ที่รอคอยการงอกงามและเติบโตในช่วงสองทศวรรษต่อมา

พัฒนาการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงที่สอง (ประมาณ พ.ศ. 2520-2540) :

ระยะของการขยายตัวและก้าวหน้าสู่ประชาชน

ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา นับเป็นช่วงเวลาที่การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ มีความคึกคักและก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนทั้งในด้านปริมาณ

และคุณภาพ นอกจากนี้ก็ยังได้เกิดแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาจากนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงยังทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ในมิติที่หลากหลายและเป็นระบบ และมีแนวโน้มให้เห็นว่าเป็นการศึกษาที่มุ่งไปสู่ความเข้าใจท้องถิ่นในหน่วยที่ย่อยลงไป ทั้งนี้เพื่อฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นให้มีพลังในการปรับตัวให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2520-2540 นี้ ย่อมดำเนินอย่างเป็นปฏิสัมพันธ์ไปกับพัฒนาการของสังคมด้านต่าง ๆ ซึ่งมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเหมือนกับในอดีตที่ผ่านมา

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 นั้น กล่าวได้ว่ามีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป เพราะได้ปลุกจิตสำนึกให้มีการศึกษาเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งย่อมหมายถึงประวัติศาสตร์ของพวกเขาด้วย ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นักศึกษาของไทยก็ได้ก้าวออกมาไปมากแล้ว คนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยที่เพิ่มมากขึ้นหลายแห่งทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค วิชาประวัติศาสตร์ รวมทั้งวิชาอื่น ๆ ที่อยู่ในสายมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้เติบโตไปพร้อมกับเศรษฐกิจและสังคมที่ขยายตัวมากยิ่งขึ้นตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ขณะเดียวกันก็ได้มีนักวิชาการในสาขาดังกล่าวจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศทั้งในระดับปริญญาโทและปริญญาเอกได้สำเร็จการศึกษาและกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นักวิชาการกลุ่มดังกล่าวได้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย ด้วยภาระหน้าที่ทั้งงานสอนและการวิจัยเพื่อทำความเข้าใจสังคมไทยให้ถ่องแท้ อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาดังกล่าว ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นได้ถูกจุด ด้วยเหตุนี้จึงมีนักวิชาการจำนวนหนึ่งได้มุ่งความสนใจไปสู่ท้องถิ่น เพราะพวกเขามองเห็นว่าการศึกษาสังคมไทยเฉพาะหน่วยใหญ่นั้นไม่เพียงพอที่จะเข้าใจปัญหาได้ทั้งหมด หากต้องมองเห็นความสำคัญของหน่วยย่อยอันเป็นส่วนประกอบของ "ชาติไทย" ที่แท้จริงด้วย นักวิชาการกลุ่มดังกล่าว นอกจากจะทำการศึกษาวิจัยโดยตรงแล้วก็ยังทำหน้าที่เป็นอาจารย์ควบคุมวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาโทที่เกี่วข้องมากยิ่งขึ้น นับเป็นการเปิดโอกาสให้ครูอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เรียนรู้และทำการศึกษารายละเอียดของท้องถิ่นตามมา เพิ่มความลึกซึ้งให้กับวงการ 'ท้องถิ่นศึกษา' อีกทางหนึ่ง

ในส่วนของรัฐบาลเองภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว โดยเฉพาะนโยบายและการปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ส่งเสริมและกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นได้เรียนรู้เรื่องราวของตัวเองมากยิ่งขึ้น ทำให้สถาบันการศึกษาในท้องถิ่นที่สำคัญคือวิทยาลัยครู ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศได้สร้างหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาขึ้นมา รวมทั้งมีการก่อตั้งศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัด เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งต่อมาได้มีการประชุมสัมมนาทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยมีสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณที่สำคัญ การประชุมสัมมนา

ดังกล่าวได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากอาจารย์มหาวิทยาลัยทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค กิจกรรมนี้จึงสัมพันธ์กันดีกับการวิจัยในระดับอุดมศึกษาที่ได้เริ่มหันมาให้การสนับสนุนโครงการวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเช่นกัน การสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ เพื่อปูพื้นฐานในช่วงทศวรรษ 2520 ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงปี พ.ศ. 2521-2534 นั้น มีการจัดสัมมนาขึ้นอย่างน้อย 46 ครั้งใน 32 จังหวัด ปรากฏว่าอาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้รับเชิญให้เป็นวิทยากรอย่างต่อเนื่อง เช่น อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้รับเชิญจำนวนมากกว่า 20 ครั้ง ส่วนคนอื่น ๆ ที่มีบทบาทตามมา ได้แก่ ประเสริฐ ณ นคร ธิดา สาระยา นิธิ เอียวศรีวงศ์ (Thongchai Winichakul, 1995 : 110) ในบรรยากาศของการประชุมสัมมนานี้เองที่ปัญญาชนท้องถิ่นได้มีโอกาสเข้ามาร่วมกิจกรรมทางวิชาการ ในฐานะของวิทยากร นับเป็นการเปิดตัวที่ทำให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น เป็นการกระตุ้นให้พวกเขาได้มีบทบาทในท้องถิ่นศึกษาต่อมา

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ นับเป็นประเด็นหลักและเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป ความตื่นตัวและความลึกซึ้งในการศึกษาดังแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาสัมพันธ์กับการเกิดของวารสารทางวิชาการใหม่ ๆ ที่เปิดตัวในช่วงเวลาดังกล่าวด้วย ทั้งหมดล้วนมีเนื้อที่ให้กับเรื่องราวของท้องถิ่น ดังเช่น เมืองโบราณ (2517) ศิลปวัฒนธรรม (2522) รวมบทความประวัติศาสตร์ (2521) นอกจากนี้ยังมีวารสารของสถาบันการศึกษาในส่วนภูมิภาค ระดับอุดมศึกษาและวิทยาลัยครูต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรงก็เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น วารสารแฉ่ง ของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี วารสารศรีวิชัย ของวิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี วารสารสังคมศาสตร์ ของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงสองทศวรรษหลัง (พ.ศ. 2520-2540) ที่ได้ขยายตัวออกไปอย่างมาก ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ รวมทั้งมีความหลากหลายทางด้านเนื้อหาพร้อมกับได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เข้ามาใช้ นั่น ได้เติบโตอยู่บนพื้นฐานที่ได้วางเอาไว้ก่อนร่วมสองทศวรรษดังกล่าวแล้ว ประเด็นเนื้อหาและแนวคิดใหม่ ๆ ที่ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ได้รับการสานต่ออย่างกระตือรือร้น ขณะเดียวกันการศึกษาในแนวทางเดิมคือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยก็ได้พัฒนาทั้งในด้านเนื้อหาและวิธีการศึกษาย่างน่าสนใจยิ่ง ในช่วงสองทศวรรษหลังนี้เป็นการย้ำเสริมหรือขยายและพัฒนาองค์ความรู้เดิมให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ซึ่งก็คือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

นอกจากนี้การรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องก็มีความก้าวหน้ามากขึ้นตามลำดับ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณได้รับการวางพื้นฐานมานานแล้วทั้งทางตรงและทางอ้อมจากงานของ มานิต-ศรีศักร วัลลิโภดม จิตร ภูมิศักดิ์ ผู้ที่สืบสานในแนวทางนี้อย่างจริงจังต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์ให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณในห้องถ้ำต่างๆ ได้แก่ ศรีศักร วัลลิโภดม ธิติ สารระยา และนักวิชาการในกรมศิลปากรอีกจำนวนหนึ่ง

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งเป็นผู้นำสำคัญนั้นแม้ว่าจะมีความสับสนเนื่องกับในช่วงแรก แต่ในช่วง ๒ ทศวรรษหลังนี้ก็ได้รับการเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายไปเมื่อกระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีมากขึ้น กล่าวคือ ในแง่ของพื้นที่ปรากฏว่าเป็นการศึกษาที่มีลักษณะแตกลงมา กลายเป็นเขตย่อย ๆ ระดับ “ท้องถิ่น” หรือจังหวัดหนึ่ง ๆ เช่น บทความจำนวนมากที่รวมอยู่ในหนังสือชื่อ *ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ* (2538) ที่เป็นผลงานการศึกษาในช่วง พ.ศ. 2517-2536 นอกจากนี้ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็จะมองเห็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของการศึกษาก็คือ มีการอธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณตั้งแต่ชุมชนที่มีขนาดเล็กจนมาถึงการก่อตั้งขึ้นเป็นรัฐ ซึ่งให้รายละเอียดทางด้านสังคม วัฒนธรรม ความเชื่อต่าง ๆ ที่สัมพันธ์อยู่บนพื้นฐานของเศรษฐกิจการปลูกข้าวและสิ่งอื่น ๆ การศึกษาในลักษณะนี้มักเป็นกรณีของภาคอีสาน ดังบทความที่รวมอยู่ในหนังสือ *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (2533) ผลงานในช่วงหลังของท่าน จึงมีความละเอียดลออมากขึ้น โดยสามารถอธิบายวิถีชีวิตของผู้คนในยุคต่าง ๆ ผ่านคติความเชื่อในยุคหนึ่ง ๆ จากหลักฐานโบราณคดี ได้นาน รวบรวมทั้งทางเส้นสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งในระยะหลังนี้จะถามเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์มากขึ้น ไม่เหมือนกับในช่วงก่อนที่ความสนใจของท่านจะอยู่ที่สมัยทวารวดี และลพบุรีเป็นหลัก ผลงานของอาจารย์ศรีศักรได้มีอิทธิพลต่อการศึกษาศาสตร์ยุคโบราณของอาจารย์ธิดา สารระยา ผู้ซึ่งได้นำแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ มาประยุกต์ให้เข้ากับหลักฐานท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน ทำให้มองเห็นพัฒนาการของบ้านเมืองก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ชัดเจนขึ้น ดังเช่นผลงานเรื่อง (ศรี) ทวารวดี (2532) และ *รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้* (2537) เป็นต้น

กล่าวอย่างสรุป ผลงานของอาจารย์ศรีศักร อาจารย์ธิดา และนักวิชาการคนอื่น ๆ ได้สร้างองค์ความรู้สำคัญก็คือ ทำให้เห็นว่าในดินแดนประเทศไทยนั้นมีชุมชนเกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนเล็ก ๆ เหล่านี้ต่างพัฒนาขึ้นมาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในกาลต่อมา ลักษณะเด่นของพัฒนาการดังกล่าวก็คือ ความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขของสภาพ

แวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่าง รวมทั้งได้มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมกันตั้งแต่เริ่มแรก การรับเอาอารยธรรมจากภายนอกก็จะเข้าไปในลักษณะของการผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วจนเกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โตหรือรัฐต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์เป็นต้นมา บ้านเมืองหรือรัฐเหล่านี้ได้กระจายอยู่ทั่วไปและมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นอิสระแก่กันทั้งในช่วงก่อนหน้าและร่วมสมัยกับสุโขทัย พัฒนาการของบ้านเมืองเหล่านี้เองที่เป็นรากฐานอย่างแท้จริงให้กับอาณาจักรอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางของ “ชาติไทย”

องค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้ได้ปล้ำความคิดเดิมเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองหรือรัฐสมัยโบราณตามกรอบของการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์ชาติไทยลงไปอย่างสิ้นเชิง นับเป็นการเพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์สมัยโบราณ รวมทั้งขยายพื้นที่ให้กว้างขวาง สร้างความพหุภูมิให้กับคนในท้องถิ่นที่ได้มีรากเหง้าทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน จึงถือได้ว่าเป็นคุณูปการครั้งสำคัญของการศึกษาอย่างจริงจัง ภายในช่วงเวลาประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ยังเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาในลักษณะสหวิทยาการที่เสนอหลักฐานภายในมากกว่าอธิบายไปตามกรอบทฤษฎีดังที่นักวิชาการชาติตะวันตกมักนิยมนั่น

องค์ความรู้ประเด็นต่อมาคือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ นับเป็นเนื้อหาที่มีความต่อเนื่องกับการศึกษาในประเด็นแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เป็นการอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองหรือชุมชน รวมทั้งประวัตินุคคลและสถานที่สำคัญ ๆ ให้สอดคล้องสัมพันธ์และอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางแห่งชาตินั้น ได้มีมาก่อนหน้า พ.ศ. 2500 เป็นเวลานานและสืบต่อมาอย่างเหนียวแน่น ขณะเดียวกันตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเนื้อหาที่เน้นทางด้านการเมืองก็เริ่มขยายไปสู่รายละเอียดมากขึ้น รวมทั้งมีเนื้อหาประเด็นใหม่ ๆ ซึ่งส่วนเป็นการขยายกิจกรรมด้านต่าง ๆ ของศูนย์กลางทั้งสิ้น แนวโน้มใหม่ของการศึกษาในลักษณะดังกล่าว แม้จะเริ่มต้นมาแล้วตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาโทประวัติศาสตร์การเมืองที่ได้รับอิทธิพลมาจากการงานของ เศษ บุนนาค ที่ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็จะมีมองเห็นได้อย่างชัดเจนในทศวรรษ 2520 ครั้นในช่วงปลายทศวรรษนี้เป็นต้นมา การศึกษาก็พัฒนาไปสู่การเสนอให้เห็นถึงความหลากหลายของเนื้อหามากยิ่งขึ้น และในแต่ละท้องถิ่นต่างก็ได้มีพัฒนาการที่เป็นของตัวเอง โดยสัมพันธ์อยู่กับศูนย์กลางในระดับต่าง ๆ ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้โดยเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเป็นตัวกำหนดสถานะดังกล่าว ดังเช่นงานของ อาจารย์นิติ เอียวศรีวงศ์ ที่ศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นภาคใต้เป็นตัวอย่างที่ดี ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในแนวนี้ช่วยให้เข้าใจในพลวัตของประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยรวมว่ามี

ภาพหลากหลายและสลับซับซ้อนทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม เนื้อหาในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏให้เห็นมากขึ้นในการทำวิทยานิพนธ์ภายหลัง ส่วน 'ท้องถิ่นศึกษา' ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย แม้ว่าในทศวรรษหลังสุดนี้ได้ซบเซาลงไปเป็นอันมาก แต่ก็น่าประหลาดใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้พบว่าเนื้อหาของประวัติศาสตร์ในแนวนี้ยังคงได้รับการ "ผลิตซ้ำ" และมีอิทธิพลอย่างมั่นคงอยู่ในหน่วยงานราชการและเป็นที่ยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นอยู่ในหมู่ประชาชนที่ได้รับการชี้นำจากหน่วยงานของรัฐ ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลทางการเมืองและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงสามารถเข้าใจได้ไม่ยากว่าทำไมรัฐจึงยังคง "กีดกัน" ไม่ให้ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตัวเองอย่างเป็นทางการมาจนถึงปัจจุบัน

สำหรับการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ นับว่าเป็นเนื้อหาใหม่ที่ได้พัฒนาขึ้นมาอย่างจริงจังในช่วงทศวรรษ 2520 มาจนถึง อย่างไรก็ดีตามในช่วงประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมาก็มีนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ความสนใจ ศึกษาเรื่องราวดังกล่าวอย่างลึกซึ้ง เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศมีพื้นที่ในประวัติศาสตร์เป็นของตัวเองเป็นครั้งแรก เนื้อหาหลัก ๆ ที่มีการศึกษาเมื่ออยู่ 3 ด้านคือ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น โดยในช่วงทศวรรษ 2520 จะเป็นการศึกษาทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ โดยมี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ พัฒน์ และฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้นำตามลำดับ และต่อมาจะมีการศึกษาเพิ่มเติมในมิติวัฒนธรรมมากขึ้น เช่น งานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคนอื่น ๆ ที่ศึกษาในแนว "วัฒนธรรมชุมชน" ส่วนในกรณีศึกษาเนื้อหาของอนันต์ กฤตจินพิตรที่ศึกษาชุมชนในมิติทางวัฒนธรรมแนวใหม่ นับว่าได้สร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาในระดับนี้เป็นอันมาก เช่นเดียวกับงานวิจัยของนักวิชาการชาวต่างชาติที่ได้ข้อสรุปบางอย่างขัดแย้งกับผลงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจหรือวัฒนธรรม ดังเช่นงานของ Junko Koizumi (1992) และ Vandergeest (1993) เป็นต้น

จากการที่มีผู้ศึกษาหลากหลายกลุ่มทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งต่างก็มีแนวคิด ทฤษฎีและวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ตลอดจนถึงมีการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างต่อเนื่อง การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาจึงเป็นความเคลื่อนไหวทางวิชาการที่น่าสนใจและยังพบว่าได้มีการปรับแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการไปตามการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมากขึ้นในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าในระยะแรกจะมุ่งศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวนาในลักษณะของ การขัดแย้งและการต่อสู้เพื่อ

ปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง ดังบทความที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ **“ความเชื่อ พระศรีอริย์” และ “กบฏผู้มิบุญ” ในสังคมไทย (2527)** ค่อนมาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในแนวทางต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากอิทธิพลของรัฐและทุนภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในภาคอีสาน เช่น งานของจุฬาร โชติช่วง นิรันดร์ สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข เป็นต้น จากนั้นก็ได้มีการเน้นลักษณะพิเศษทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของหมู่บ้านว่ามีความพอเพียง กงทน สืบทอดน้ำใจอันคงมายาวนาน ซึ่งได้แก่งานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ งานในกลุ่มนี้ยังได้ปรับฐานะของหมู่บ้านที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของรัฐให้มีความเป็นอิสระและแข็งแรงแรงทาง “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นเครื่องมือ “ต่อสู้” กับอิทธิพลของรัฐและทุนนิยมในปัจจุบัน ส่วนการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในอีกแนวทางหนึ่งจะมีลักษณะตรงกันข้ามคือ มุ่งศึกษาในหน่วยย่อย ๆ เพราะเห็นว่าสังคมนั้นมีความหลากหลายและได้พัฒนาไปอย่างเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ซึ่งสามารถเข้าใจโดยมองผ่านจากมิติในทางวัฒนธรรมที่แสดงออกมาอย่างสลับซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์ การศึกษาในแนวทางนี้ช่วยให้เข้าใจปัญหาของท้องถิ่นได้อย่างชัดเจนและลึกซึ้งอันเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการพัฒนาท้องถิ่นให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตมากขึ้น (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2537)

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ดังกล่าวแม้ว่ายังมีประเด็นข้อโต้แย้ง และถกเถียงกันมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็นับว่าได้สร้างคุณูปการอย่างถึงให้กับสังคมไทย เพราะนอกจากทำให้ประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ได้เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นการสร้างความรู้ให้เกิดแก่ชุมชน ซึ่งจะเป็พื้นฐานที่สำคัญยิ่งต่อสำนึกในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของชาวบ้านที่มีความเป็นมา มีบรรพบุรุษที่ได้ผ่านปัญหาและประสบการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนจนถึงการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและกับมนุษย์ด้วยกันจนสามารถสืบทอดความเป็นชุมชนมายังลูกหลานในรุ่นปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในแง่นี้ช่วยให้ชาวบ้านเกิดความมั่นใจและมี “อำนาจ” ในการอ้างสิทธิ์เพื่อใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกถูกรานและเอาเปรียบมากขึ้นจากรัฐและทุนในขณะนี้

ในขณะที่การศึกษานี้หาทั้งสามด้านดังกล่าวได้ดำเนินควบคู่กันไป ก็ได้มีการรวบรวมปริวรรคและวิเคราะห์เอกสารพื้นเมืองประเภท ตำนาน กฎหมาย วรรณกรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งข้อมูลทางคติชนวิทยาที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านโดยตรง ข้อมูลดังกล่าวนี้นับว่าเป็น “หลักฐาน” ที่สำคัญในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาทางด้านวัฒนธรรม ความคิดและโลกทัศน์ที่ได้รับควมสนใจมากขึ้นในภายหลัง การเก็บรวบรวมและปริวรรคข้อมูลดังกล่าวได้มีอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนที่เคยเป็นอาณาจักรล้านนา

มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าได้มีการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวเป็นพิเศษ อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้ยังเป็นระบบก็เกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษหลัง ที่เด่นชัดมากที่สุดก็คือการวิเคราะห์ตำนาน ซึ่งจะปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์เป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นงานของ ธิดา สารยา อานันท์ กาญจนพันธุ์ วินัย พงศ์ศรีเพียร เป็นต้น การวิเคราะห์ตำนานทำให้สามารถเข้าใจเรื่องราวของเมืองและสังคมในมิติที่ซับซ้อนและหลากหลายขึ้น เช่นเดียวกับการศึกษาข้อมูลทางคติชนวิทยาและวรรณคดีท้องถิ่นก็ได้สะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในแง่มุมต่าง ๆ ไว้อย่างน่าสนใจ

อย่างไรก็ตาม การปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้แม้ว่าได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องพร้อมทั้งพัฒนาแนวคิดและวิธีการศึกษาให้ก้าวหน้ามากขึ้น แต่ก็นับว่ายังมีจำนวนน้อยมาก เมื่อเทียบกับข้อมูลต้นฉบับอันมหาศาลที่ได้เก็บรวบรวมไว้ตามศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัดและวิทยาลัยครู รวมทั้งในสถาบันการวิจัยที่เกี่ยวข้องของมหาวิทยาลัยทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังมองเห็นได้อีกว่า บรรดาผลงานที่ได้มีการปริวรรตและวิเคราะห์ไว้แล้วนั้น ก็ยังไม่เผยแพร่ออกสู่วงวิชาการหรือสังคมมากนัก

กล่าวอย่างสรุป แนวโน้มที่มองเห็นได้ชัดเจนของการศึกษาในช่วง 2 ทศวรรษหลังก็คือ เริ่มจากการเพิ่มรายละเอียดของเนื้อหาทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น โดยเนื้อหาส่วนใหญ่ใน 2 กลุ่มหลังจะเป็นส่วนขยายประวัติศาสตร์ศูนย์กลางว่าเกี่ยวข้องกับ “ท้องถิ่น” อย่างไร จากนั้นตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็เป็นการศึกษาที่แสดงความเป็นตัวของตัวเองของท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะเนื้อหาทางวัฒนธรรมจะได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ทั้งในแง่ของการศึกษาวัฒนธรรมยุคโบราณเพื่อแสดงเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่สอดคล้องกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวและเป็นประโยชน์กับการก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ของชุมชนเพื่อเรียนรู้อดีตร่วมกันอย่างมีจิตสำนึกสำหรับการอนุรักษ์อย่างถูกต้อง ส่วนการศึกษาวัฒนธรรมของชาวบ้านนั้นก็จะเป็นการค้นหาประวัติศาสตร์ “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นฐานความรู้ที่สร้างความชอบธรรมและเป็นพลังสำหรับต่อรองในการใช้อำนาจอธิปไตยให้เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนในท้องถิ่นมากขึ้น การศึกษาในลักษณะนี้มุ่งความเป็นตัวของตัวเองของชุมชน หรือในบางกรณียังได้ปฏิเสธอำนาจรัฐอีกด้วย

การศึกษาที่พยายาม “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากศูนย์กลางรวมทั้งมุ่งไปสู่การสร้าง “พลัง” ของประชาชนมากขึ้นนี้ย่อมดำเนินปฏิสัมพันธ์ไปกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งได้พัฒนาสืบเนื่องในลักษณะที่มุ่งให้ความสำคัญกับท้องถิ่นหรือประชาชนมากขึ้นตามลำดับ “ท้องถิ่นศึกษา” ในมิติประวัติศาสตร์ตามแนวทางนี้ในปัจจุบันจึงนับเป็นกระแสสำคัญและมีแนวโน้มเพิ่มปริมาณมากขึ้นในอนาคต ดังจะเห็นได้จากกระแสตอบรับจากปัญญาชนท้องถิ่นที่มองเห็นผลเสียของการพัฒนา ซึ่งมีผลกระทบต่อดังกล่าว วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมอยู่ทั่วไป นักวิชาการในกลุ่มนี้เชื่อว่า

การศึกษาที่ลงลึกไปถึงรากเหง้าทางด้านวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสิ่งแวดล้อมในอดีต จะสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้สำหรับการพัฒนาให้เกิดผลดีแก่สังคมชนบท ทั้งในแง่ของจิตใจและความเป็นอยู่โดยทั่วไป นับว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอันจะนำความสุขสงบมาสู่ชุมชน ในอีกด้านหนึ่งนักวิชาการกลุ่มนี้ก็คือผู้ที่สืบสานอุดมการณ์ของปัญญาชนรุ่นก่อนที่ให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ประชาชน” มาก่อนแล้ว

นักวิชาการรุ่นใหม่มีจำนวนไม่น้อยที่เป็น “ผลิตผล” จากภายนอกหรือเป็นผู้ที่รับเอาแนวคิดทฤษฎีสังคมศาสตร์จากต่างประเทศมาศึกษาสังคมไทย ด้วยเหตุคั้งนั้นจึงย่อมนำมาซึ่งข้อโต้แย้งถกเถียงเกี่ยวกับ “ความจริง” บางอย่างที่ถูกค้นพบ แม้ว่าเป็นกระแสสำคัญของ “ห้องถิ่นศึกษา” ในปัจจุบัน แต่องค์ความรู้ดังกล่าวก็มักแพร่หลายอยู่ในหมู่ปัญญาชนกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถ “สื่อสาร” หรือเผยแพร่ลงไปสู่ประชาชนส่วนใหญ่ที่ยังคงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของการศึกษาในแนวทางเดิมที่สืบทอดกันมาเหนียวแน่นและยาวนาน นี่คือช่องว่างที่มองเห็นได้ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ต้องแก้ไขกันไป

ปัญหาของการศึกษา

‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ยุคใหม่ซึ่งได้พัฒนาอย่างสืบเนื่องตลอดเวลาประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ถ้ามองภาพโดยรวมแล้วก็ถือว่าเป็นความสำเร็จในการสร้างองค์ความรู้ด้านต่าง ๆ จนมองเห็นพัฒนาการของประวัติศาสตร์ของชาติในลักษณะที่ซับซ้อน เคลื่อนไหวมากขึ้นตามลำดับ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์แท้จริงแล้วก็คือการศึกษาประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” ในความหมายใหม่ที่ประกอบไปด้วยหน่วยย่อย ๆ มากมายนั่นเอง เหตุฉะนั้นประเด็นปัญหาของ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไป ซึ่งได้มีผู้อภิปรายไว้อย่างชัดเจนแล้ว (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2532 : 61-87) อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก ‘ห้องถิ่น’ มักไม่ได้อยู่ในฐานะที่เป็นตัวของตัวเองรวมทั้งมีประเด็นเนื้อหาบางอย่างแตกต่างออกไป และด้วยคุณลักษณะพิเศษอื่น ๆ ประกอบกัน ซึ่งแม้ว่าจะยึดเอากรอบของปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไปมาเป็นแนวทางวิเคราะห์ แต่ก็มีรายละเอียดบางแง่มุมที่แตกต่างออกไปพอสมควร

ประเด็นปัญหาเกี่ยวกับ ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์มีอยู่สามลักษณะคือ ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา และปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษา ซึ่งทั้งสามด้านมีความเกี่ยวเนื่องหรือส่งผลต่อกัน

ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตามถือว่า “หลักฐาน” มีความสำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากหลักฐานแล้วผู้ที่ศึกษาก็ไม่อาจตอบคำถามต่าง ๆ ได้เลย การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาสี่ทศวรรษที่ผ่านมา สามารถมองเห็นปัญหาเกี่ยวกับหลักฐานได้อย่างน้อย 2 ประเด็นหลักก็คือ ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐาน และปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน

ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐานเป็นปัญหาทั่วไปในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่ชอบบันทึกตัวหนังสือเหมือนสังคมตะวันตก ด้วยเหตุนี้เมื่อจะศึกษาเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมหรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชนส่วนใหญ่ จึงมักมีปัญหาในเรื่องหลักฐาน เพราะมีบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวน้อยมาก ยิ่งเมื่อออกไปศึกษาใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ด้วยแล้วปัญหาดังกล่าวจึงได้เพิ่มขึ้นหลายเท่า การขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เป็นเพราะความก้าวหน้าของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั่นเอง กล่าวคือ ในระยะหลังเนื้อหาของการศึกษาจะมุ่งไปทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมมากขึ้น ไม่เหมือนกับในช่วงสองทศวรรษแรกๆ ที่ประเด็นการศึกษาส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่แต่ประวัติของบ้านเมือง บุคคลสำคัญ หรือเนื้อหาทางการเมืองที่เกี่ยวข้องอยู่กับศูนย์กลาง ด้วยเหตุนี้หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาจึงสัมพันธ์กับเนื้อหาดังกล่าว อันได้แก่ ตำนาน พงศาวดาร เอกสารของทางราชการประเภทต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างจะพอเพียง ฉะนั้นปัญหาการขาดแคลนหลักฐานของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2520 จึงไม่ค่อยมีมากนัก เพราะเอกสารที่จะตอบคำถามที่กล่าวข้างต้นมักได้รับการรวบรวมไว้อย่างสำเร็จรูปดีแล้ว เช่น ประชุมพงศาวดาร ชุดต่าง ๆ หรือเอกสารอื่น ๆ ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ บรรยากาศการถกเถียงประเด็นการขาดแคลนหลักฐานจึงไม่ค่อยเกิดขึ้นในระยะนี้ ไม่เหมือนกับในช่วงหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้วที่ดูเหมือนว่าประเด็นดังกล่าวจะได้รับการพิจารณามากขึ้นและนับเป็นปัญหาสำคัญที่นักวิชาการที่เกี่ยวข้องมักกล่าวถึงเสมอ อย่างไรก็ตามปัญหาการขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เกิดจากปัญหาทางด้านการวิเคราะห์ที่ไม่ค่อยจะได้นำมาพิจารณากันนัก

ปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน นับว่าเป็นประเด็นปัญหาที่ควรอภิปรายเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพราะจะเห็นได้ว่าขณะที่มีการศึกษาเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ นั้น ก็มีการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือ “หลักฐาน” ประเภทต่าง ๆ ของท้องถิ่นอย่างสืบเนื่องมาด้วย และได้เพิ่มปริมาณมากขึ้นในช่วง 2 ทศวรรษหลัง อย่างไรก็ตามนักวิชาการที่เกี่ยวข้องก็ไม่ได้สนใจนำเอาหลักฐานดังกล่าวมาใช้เท่าใดนัก ฉะนั้นการที่จะกล่าวว่าขาดแคลนหลักฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์นั้นจึงอาจไม่ถูกต้องนัก ปัญหานี้อยู่ที่การวิเคราะห์หลักฐานและความคับแคบของนักวิชาการมากกว่า

หลักฐานใด ๆก็ตามย่อมตอบคำถามที่ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ไม่ได้ทั้งหมด แต่ปัญหาสำคัญของการใช้หลักฐานประการหนึ่งก็คือ ผู้ศึกษาไม่ได้ตั้งคำถามใหม่ ๆ ต่อหลักฐานเดิมที่มีอยู่แล้ว เช่น พงศาวดารเมืองย้อมตั้งใจที่จะบอกเล่าประวัติความเป็นมาของเมืองและเจ้าเมืองในแต่ละยุคแต่ละสมัย การตั้งคำถามจึงมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่พงศาวดารดังกล่าวตั้งใจจะบอกอยู่แล้ว จึงไม่เกิดประเด็นคำตอบใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองนั้น แต่ถ้าหากผู้ศึกษามีคำถามใหม่ ๆ เช่นความสัมพันธ์ทางสังคม หรือประเด็นด้านเศรษฐกิจท้องถิ่น บางทีพงศาวดารเมืองเหล่านั้นอาจอธิบายประเด็นเหล่านี้ได้บ้าง แม้จะไม่ชัดเจนหรือไม่มากนักก็ตาม การที่จะได้มาซึ่งคำตอบใหม่ ๆ เหล่านี้จึงเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์หลักฐานโดยตรง ซึ่งอาจมีความซับซ้อนอยู่บ้างแต่ก็ฝึกฝนได้จากการศึกษาตัวอย่างที่ผู้อื่นริเริ่มไว้แล้ว เช่น กรณีการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้ใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดีวิเคราะห์ให้เห็นถึงวิถีชีวิต ศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ในชุมชนดังกล่าว แทนที่จะบอกแต่เพียงอายุของเมืองหรือชุมชนเหล่านั้นตามที่โบราณสถานหรือโบราณวัตถุบอกไว้อย่างเดียว หรือผลงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในชุด ปากไก่และใบเรือ (2527) และบทความเรื่อง “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” (2526) ก็จัดได้ว่าเป็นงานบุกเบิกที่เน้นเนื้อหาใหม่ ๆ จากการใช้หลักฐานชุดเดิมหรือเป็นการบุกเบิกใช้หลักฐานใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไปพร้อม ๆ กัน

ปัญหาของการตั้งคำถามหรือการวิเคราะห์หลักฐานที่ไม่ค่อยก้าวหน้านั้น ในอีกด้านหนึ่งก็จะนำไปสู่ความคับแคบของการใช้หลักฐานประเภทอื่น ๆ ที่ไม่เคยชิน ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาก็คือ ผู้ศึกษาไม่สนใจหลักฐานประเภทอื่น ๆ แม้ว่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงอยู่กับท้องถิ่น เช่น หลักฐานทางด้านคติชนหรือวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีผู้ปริวรรตและวิเคราะห์เอาไว้เป็นระบบชัดเจนและก้าวหน้าไปมากแล้ว หลักฐานประเภทนี้จะช่วยตอบคำถามเกี่ยวกับวิถีชีวิตทั่ว ๆ ไป ความคิดความเชื่อของชาวบ้านได้มากถ้าหากผู้ศึกษาให้ความสนใจนำไปประกอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ แต่ด้วยข้อจำกัดในการวิเคราะห์หลักฐานและด้านอื่น ๆ จึงมองไม่เห็นประโยชน์ของเอกสารประเภทดังกล่าว จึงเท่ากับเป็นการปิดกั้นตัวเองอยู่ในแนวทางเก่า ๆ ซึ่งเป็นปัญหาในวิธีการศึกษาดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ หรือ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่หลายฝ่ายคาดหวัง ย่อมต้องการเห็นเนื้อหาที่ครบถ้วนรอบด้านและความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างกลมกลืนและมีพัฒนาการ แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว การศึกษาเท่าที่ผ่านมายังห่างไกลความสมบูรณ์ตาม

อุดมคติอีกมาก กล่าวคือมองเห็นปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหาอย่างน้อย 2 ประเด็นหลัก ๆ คือมุ่งเน้นศึกษาเนื้อหาในด้านหนึ่งด้านใดเพียงด้านเดียว และการไม่อธิบายเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน

ปัญหาที่เน้นศึกษาเนื้อหาเพียงด้านเดียวนั้น มองเห็นได้ชัดเจนตลอดมาทั้งในช่วงที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยหรือช่วงที่ “ปลดปล่อย” เป็นตัวของตัวเองหรือเป็นอิสระมากขึ้นแล้วในภายหลัง การศึกษาที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้นเนื้อหาที่ศึกษากันมากก็คือความเป็นมาหรือประวัติของเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารส่วนกลาง ครั้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมาก็จะเน้นกิจกรรมด้านหนึ่งด้านใดที่เป็นส่วนขยายของประวัติศาสตร์ชาติ เช่น การปฏิรูปการปกครองของมณฑลต่าง ๆ หรือประเด็นทางด้านเศรษฐกิจและการศึกษาซึ่งส่วนมองจากศูนย์กลางหรือภายนอกทั้งสิ้น ประเด็นปัญหานี้เกิดจากข้อจำกัดในการใช้หลักฐานและการวิเคราะห์ดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ภายหลังพ.ศ. 2520 มาแล้ว แม้ว่าแนวคิดและวิธีการศึกษาจะก้าวหน้าและขยายพื้นที่ออกสู่หมู่บ้านมากขึ้น แต่ประเด็นเนื้อหาที่ศึกษาก็ยังคงเน้นเพียงด้านเดียวก็ยังปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ดังเช่น การศึกษาด้านสังคมเกี่ยวกับ “ความเชื่อพระศรีอริย์” และ “กบฏผู้มีบุญ” ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน หรือการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เป็นต้น ปัญหาดังกล่าวนี้อาจเกิดจากผู้ศึกษามากเป็นนักสังคมศาสตร์สาขาหนึ่ง สาขาใด เช่น เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ซึ่งสนใจเฉพาะเรื่องไปตามวิชาของตนมากกว่ามุ่งสร้างภาพรวมเป็นประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) แม้มีแนวโน้มที่จะศึกษาเนื้อหาหลายด้านมากขึ้นในภายหลัง เช่นอธิบายความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม แต่ก็ยังไม่กลมกลืนและเป็นภาพนิ่งมากเกินไป

ส่วนการไม่อธิบายเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันก็นับเป็นปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งมองเห็นได้ตั้งแต่ “ยุคทอง” ของการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา โดยมีแนวโน้มให้เห็นว่าการสัมมนาในแต่ละจังหวัดจะให้ความสำคัญกับการศึกษาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านมากขึ้น และเกือบทั้งหมดก็มีรูปแบบการนำเสนอใกล้เคียงกัน คือ เริ่มต้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนาการของเมืองในยุคสมัยต่าง ๆ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ วรรณกรรม ภาษาและวัฒนธรรม ฯลฯ จะเห็นได้ว่าเนื้อหาของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ นั้นมีความก้าวหน้าในด้านความหลากหลายมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ก็เพียงสหวิทยาการแบบแยกส่วนเท่านั้น หากได้อธิบายเรื่องดังกล่าวให้เป็นองค์รวมที่สัมพันธ์กันเหมือนที่ได้เกิดขึ้นในสังคมจริง ๆ ไม่

เพราะตามความเป็นจริงแล้ว พัฒนาการทางสังคมของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ย่อมดำเนินไปบนความสัมพันธ์ของกิจกรรมทุก ๆ ด้านของมนุษย์ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ ระบบความเชื่อ ฯลฯ และกิจกรรมเหล่านี้แม้ว่าดูเหมือนแบ่งแยกออกจากกัน แต่แท้จริงแล้วล้วนเกี่ยวเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวและมีอิทธิพลต่อกันทั้งสิ้น “...ทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จำเป็นต้องมองกิจกรรมทุกด้านของ

สังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สามารถใช้สิ่งหนึ่งมาอธิบายเสริมอีกสิ่งหนึ่งได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2532 : 76) การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในกิจกรรมทุกด้านของคนใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ นั้น นับเป็นเรื่องสำคัญแต่ยังปรากฏให้เห็นน้อยมากในช่วงเวลาที่ผ่านมา งานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ อีกชิ้นหนึ่งคือ ท้องเที่ยวบุญบั้งไฟอีสาน : บุญบั้งไฟต้องรับใช้ชาวโยธธา ไม่ใช่ชาวโยธธาได้รับใช้บุญบั้งไฟ (2536) อาจเป็นตัวอย่างที่ดีชิ้นแรก ๆ และการศึกษาประวัติของชุมชนในภาคเหนือระยะหลัง ๆ ก็มีแนวโน้มให้เห็นลักษณะดังกล่าวมากขึ้น การศึกษาที่สามารถอธิบายเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กันนี้จะทำให้เข้าใจสังคมได้อย่างลึกซึ้งขึ้น เพราะจะมองเห็นความแตกต่างหรือลักษณะเฉพาะของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้ใกล้เคียงกับความจริงและรอบด้านอันจะเป็นข้อมูลสำคัญสำหรับเป็นพื้นฐานในการพัฒนาท้องถิ่นในปัจจุบัน

ปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษา ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ผ่านมามีปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษาเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วไป ซึ่งได้แก่ ปัญหาด้านวิพากษ์วิธีและปัญหาด้านแนววิเคราะห์ อย่างไรก็ตามรายละเอียดของปัญหาเหล่านี้ก็มีประเด็นปลีกย่อยออกไปตามรายละเอียดของเนื้อและลักษณะพิเศษอื่น ๆ ดังกล่าวแล้ว

ปัญหาด้านวิพากษ์วิธี ประเด็นนี้ก็คือการตรวจสอบเพื่อประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลที่ได้มาจากหลักฐานนั่นเอง ปรากฏว่าในช่วง 2 ทศวรรษแรกนั้น ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่ค่อยจะเคร่งครัดกับวิธีการดังกล่าวมากนัก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแนววิเคราะห์หรือการมองประวัติศาสตร์ยังคงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลาง แนววิเคราะห์ดังกล่าวไม่ได้ขัดแย้งกับข้อมูลที่ปรากฏในหลักฐานที่ใช้ศึกษา ฉะนั้นจึงไม่เกิดแรงจูงใจที่จะตรวจสอบข้อมูลอย่างเคร่งครัด นับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นกับการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในภายหลังเช่นเดียวกัน

“ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ที่เติบโตขึ้นมาอย่างมากจากผลงานของนักสังคมศาสตร์ในทศวรรษ 2520 นั้น มีวิธีการศึกษาเฉพาะที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ การใช้ข้อมูลจากวิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านเป็นหลัก ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือผู้ศึกษามักใช้ข้อมูลดังกล่าวอย่างตรงไปตรงมา ขาดการตรวจสอบ เช่นเดียวกับการศึกษาในประเด็นแรก นอกจากนี้ยังเลือกใช้ข้อมูลให้สอดคล้องกับแนวคิดหรือสมมติฐานของผู้ศึกษา วิธีการเช่นนี้ยังคงมองเห็นอยู่แม้จนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรมบางกลุ่ม ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาโดยใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ในลักษณะดังกล่าวจึงมักถูกวิพากษ์วิจารณ์อยู่เสมอทั้งจากนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ด้วยกัน (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 42 ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข. : 196-197)

สำหรับปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์นั้น นอกจากมีประเด็นที่มองเห็น “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ว่าอยู่ภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยตลอดมา ซึ่งไม่เป็นความจริงแล้ว ในภายหลังยังมีการนำเอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่าง ๆ มาใช้ศึกษาท้องถิ่นด้วย แม้ว่าแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์จะมีบทบาทมากขึ้นในสมัยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้าน แต่สำหรับการศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์แล้ว แนวคิดทฤษฎีเหล่านั้นก็ควรจะเป็นเครื่องมือที่อาจนำมาประยุกต์ใช้สำหรับการสร้างแนววิเคราะห์เพื่อเป็นช่องทางให้เห็นปัญหาในแง่มุมที่กว้างขึ้น ไม่ใช่นำมาเป็นกรอบสำหรับการศึกษาแล้วหาข้อมูลที่สอดคล้องสนับสนุนเครื่องมือดังกล่าว ในทางประวัติศาสตร์ แม้จะยอมรับวิธีการทางสังคมศาสตร์มากขึ้น แต่แนววิเคราะห์ก็ยังคงอาศัยข้อมูลจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ เป็นหลัก

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาประเด็นชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์นั้นได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีเข้ามาใช้อย่างชัดเจน แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่แปลกใหม่และน่าตื่นตันทึ่งเพราะได้เปิดเผยให้เห็นประเด็นเนื้อหาใหม่ ๆ ในโลกของชาวบ้านที่นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ค่อยศึกษา แต่การนำเอาแนวคิดทฤษฎีมาใช้อย่างตรงไปตรงมาก็ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ขึ้น คือมองความเปลี่ยนแปลงตามกรอบทฤษฎีที่ใช้ศึกษา ดังเช่นกรณีของการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือ “กบฏผู้มีบุญ” ที่ได้นำเอาแนวคิดเรื่อง “ความเชื่อในพระศรีอาริย์” มาใช้ หรือการศึกษาเกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” โดยการอาศัยแนวคิดทฤษฎี “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” และแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งข้อสรุปในหลายประเด็นก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และโต้แย้งตลอดมา (ดู ไชยันต์ รัชชกุล, 2527 : 311-342 ; อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 และ ยุक्ति มุกดาวิจิตร, 2538 เป็นต้น)

ยังมีปัญหาปลีกย่อยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนหนึ่ง แต่ที่ควรกล่าวเพิ่มเติมไว้ ณ ที่นี้ อีกเพียงปัญหาเดียวเป็นประเด็นสุดท้ายคือ ปัญหาในเรื่องเสรีภาพทางด้านวิชาการ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์โดยตรง และยังคงมีอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน ในที่นี้จะไม่กล่าวถึงกรณีกระแสการต่อต้านหนังสือเรื่อง การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี ของ สาพิน แก้วงามประเสริฐ ที่เกิดขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้และเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปแล้ว แต่จะตั้งข้อสังเกตในกรณีของบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งมีปัญหาเรื่องดังกล่าวตลอดมา แม้จะไม่รุนแรงเหมือนเหตุการณ์ทางการเมือง แต่เป็นปัญหาที่ซ่อนอยู่ลึกเกี่ยวโยงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ไทย” กับ “ปัตตานี” ในเรื่องอำนาจนิยมที่เป็นผลมาจากความแตกต่างอันสืบเนื่องมาในประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นประเด็นดังกล่าวชัดเจนจึงอาจกล่าวเปรียบเทียบสถานการณ์ของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในดินแดน “ล้านนา” กับ “ปัตตานี” ซึ่งมีฐานะเท่าเทียมกันในอดีตและในปัจจุบันก็ “เท่าเทียม” กันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยด้วยกัน

กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ของล้านนาและปัตตานี ซึ่งทั้งสองเคยเป็นรัฐหรืออาณาจักรที่มีความเป็นอิสระมาก่อน ปรากฏว่าสามารถมองเห็นถึงความแตกต่างได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมจากรัฐบาล กล่าวคือ ล้านนาซึ่งมีความตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตนเองตลอดมานั้น ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาลเป็นอย่างดีตลอดมา ดังจะเห็นได้จากการที่ได้มีการเปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในพ.ศ. 2509 และต่อมาก็ได้มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้านนาขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2510 ขณะเดียวกันก็ได้เปิดการเรียนการสอนวิชาที่เกี่ยวกับล้านนาศึกษามากขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดสัมมนาทางวิชาการที่มีมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับที่สถาบันวิจัยในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ของภูมิภาคนี้ได้ผลิตผลงานออกมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งส่วนใหญ่ก็ได้รับการสนับสนุนทุนจากรัฐบาลดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เองสถานภาพของล้านนาศึกษาในประเทศไทยในปัจจุบันจึงมีองค์ความรู้ทางด้านต่าง ๆ อย่างชัดเจนและมีความก้าวหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง แต่สำหรับในกรณีของปัตตานีนั้น แม้ว่าปณฺญาชนท้องถิ่นจะมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตนเองเช่นเดียวกับล้านนา แต่เนื่องจากว่ากรณีของปัตตานีมีความแตกต่างทางด้านภาษา วัฒนธรรม ศาสนา และประเพณีกับ “ไทย” ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงไม่มีนโยบายสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมตลอดจนการเรียนการสอนเรื่องราวดังกล่าวอย่างชัดเจนแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้ว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาซึ่งเป็นระยะที่ท้องถิ่นศึกษาได้ตื่นตัวอย่างมากนั้น ปรากฏว่าปัตตานีไม่เคยได้รับอนุญาตให้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตนเองอย่างเป็นทางการเลย มีเพียงการสัมมนาทางด้านวัฒนธรรมและประเพณีทั่ว ๆ ไปเท่านั้นที่ไม่ได้รับการกีดกันอย่างชัดเจน

เข้าใจว่าสาเหตุที่รัฐบาลไม่อนุญาตให้ปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตนเองโดยตรงนั้น คงเป็นเพราะเหตุผลทางด้านการเมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือรัฐบาลคงเข้าใจไปว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ดังกล่าวจะเป็นการรื้อฟื้นอดีตที่เคยรุ่งเรืองและเป็นอิสระของรัฐปัตตานี เนื้อหาประวัติศาสตร์ในลักษณะนี้จึงเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศไทย เพราะจะเป็นการตอกย้ำความสำนึกของคนท้องถิ่น และเป็นเครื่องมือให้กลุ่มต่อต้านรัฐบาลนำมาใช้ปลุกระดมทางด้านการเมืองเพื่อแยกตัวเป็นรัฐอิสระต่อไป ด้วยเหตุนี้เองจนถึงปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดภาคใต้ของไทยจึงไม่ได้พัฒนาไปเท่าที่ควร นักวิชาการท้องถิ่นเองจำนวนหนึ่งหาทางออกโดยการเผยแพร่ผลงานของตนเองในประเทศมาเลเซีย ทั้งที่เป็นภาษาท้องถิ่นและภาษาอังกฤษ เช่นเดียวกับที่ Ibrahim Syukri ผู้เขียนตำนานเมืองปัตตานี ได้เคยกระทำในอดีต กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ดังกล่าวมานี้จึงสะท้อน